

Beş-Faktör Kişilik Modeli

Oya SOMER*
Ege Üniversitesi

Özet

Algılanan farklı kişilik özelliklerinin, çeşitli kültürlerin günlük yaşamlarındaki söylemlerine yansıtacağı ve önem taşıyan bireysel farklılıkların yaşayan 'dil'de farklı sözcükler halinde kodlanacağı görüşü, kişilik psikologlarını bu kaynağa yöneltmiştir. Yüzyılımızın başından beri farklı dil grupları üzerinde sürdürülmekte olan çalışmalar, tam bir uzlaşım içinde olmasa da, kişilikle ilgili kavramların hiyerarşik bir yapının çatısını oluşturacak beş büyük faktör altında toplanabileceğine dair veriler sunmaktadırlar. Böyle bir tanımlayıcı haritaya ulaşılması, çok farklı kişilik araştırmalarını ilişkilendirmekte önemli görülmektedir. Bu beş faktör genellikle, Dışadönüklük, Yumuşak Başlılık, Sorumluluk, Duygusal Denge ve Deneyime Açıklık/Zeka olarak isimlendirilmektedir. Türkçe'de yapılan çalışmalar da, büyük ölçüde bu bulgular ile uygunluk göstermekte ve çok boyutlu kişilik ölçeklerinin geliştirilmesinde bu sınıflamanın bir üst birleştirici yapı olarak yararlı olacağına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beş-Faktör Modeli, Büyük Beşli, Dil Hipotezi.

The Five-Factor Model in Personality Traits

Abstract

Several personality psychologists have reached to an agreement on the assumption that observed individual differences in cultures' daily life would be reflected to their living languages and be coded as separate words in their lexicons. From the beginning of this century, research in different language groups has pointed out that several personality concepts can be presented under, so called, "big five" broad personality dimensions. Such a higher order hierarchical map seems to be very useful in having sound associations among studies on personality traits. These five dimensions are commonly labeled as Extroversion, Agreeableness, Conscientiousness, Emotional Stability and Openness to Experience/Intellect. Studies in Turkish language have also given some support to the big five and indicated that, the suggested taxonomy, as higher level dimensions of personality traits, can be utilized for developing multidimensional personality scales.

Key Words: Five-Factor Model, Big Five, Lexical Hypothesis.

* Öğretim Üyesi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, E.posta: osomer@edebiyat.ege.edu.tr

Günümüzde kişilik psikolojisi, psikoloji disiplininin önemli bir alt alanını oluşturmaktadır. Kişilik alanında son 30 yıla göz attığımızda, en büyük tartışmaların kişiye karşın duruma ağırlık veren (person-situation) yaklaşımlar arasında olduğunu görmekteyiz. Kişi odaklı yaklaşımlar bireysel farklılıklarda kişilik özelliklerinin (treylarin) önemini vurgulayarak, bu özelliklerin nasıl yapılandığını açıklayan modeller önerirken; duruma ağırlık veren araştırmacılar kişilik özelliği yaklaşımına eleştiriler getirmiş ve davranışın belirlenmesinde durumsal özelliklerin önemini vurgulamışlardır. Bu tartışmalarda dikkat çeken iki önemli nokta vardır. Birincisi, kişilik özellikleri ile ilgilenen psikologlar, insanların tüm durumlarda aynı davranacaklarını ileri sürmemektedirler. Kişilik özellikleri, şiddetine, sıklığına ve kapsadığı durumlara ilişkin terimlerle adlandırılır ve belli bir durumun ortaya çıkarması olası davranışlarla tanımlanır. Ayrıca, belirli bir durumdaki bir davranış, yalnızca bir tek değil bir çok kişilik özelliği tarafından belirlenmektedir. Cattell durumsal faktörlerin ve davranış çeşitliliğinin yanısıra, kişinin ruh durumunun ve rollerin önemini de vurgulamış; Eysenck ise bu tartışmaların gerçekçi olmayan bir zeminde sürdürüldüğüne işaret ederek, kişilerin her zaman, mutlak bir durum içerisinde bulunduğunu belirtmiş, kişilik ya da durumsal faktörlerden hangisinin daha fazla ağırlık taşıyacağını durumun doğasına, kişiye ve ölçülmekte olan kişilik özelliğine göre belirleneceğini ifade etmiştir (akt. Pervin, 1985). Pervin, bu görüşler ele alındığında kişilik özelliklerini eleştirenlerin ya da savunmaların, *gerçekte varolmayan görüşler* üzerinde tartışmalarının söylenebileceğini belirtmektedir. Bugün birçok kişilik psikoloğu davranışın hem kişisel hem de durumsal faktörlerin etkisi altında

olduğu konusunda uzlaşmış görünmektedir. Kişilik özelliklerinin belirleyiciliği yaklaşımını benimseyenler, tek tek davranışların tutarsız olabileceğine, ancak geniş davranış örüntülerinin tutarlılık göstereceğine dikkat çekmektedirler. Bu anlamda kişilerin davranışlarının, mutlak değil ama görel bir tutarlılık göstermesi beklenmektedir.

Dil Hipotezi ve Beş Faktörün Kısa Tarihçesi

'Dil'in kişilik özelliklerinin incelenmesinde bir hareket noktası olarak ele alınması kişilik psikologlarına çok kapsamlı bir kaynak oluşturmuştur. Kişilik özelliklerini incelemek isteyen araştırmacılar, Francis Galton'un, insanların sergiledikleri bireysel farklılıkların dünyadaki bütün dillerde kodlanacağı ve kendilerini sözcükler halinde yansıtacağı hipotezinden hareketle kişilik yapısını kapsayacak bir sınıflama (taksonomi) oluşturmaya çalışmışlardır. Dil hipotezi, filozof Austin'in (1957) ifade ettiği şu görüşe dayanmaktadır: "Bizim sözcük dağarcığımız insanların nesiller boyu ayırdetmeye değer bulduğu özellikleri barındırmaktadır. Bu çeşitlilik, çok uzun süreli ve yaşayan farklılıkların sembollerini kapsamakta ve herhangi birimizin, bir akşam üzeri sallanan sandalyesinde oturup üretebileceğinden çok daha fazla kapsamlı ve ses getirici bireysel ayırdetmeleri içermektedir." (s.8). Bu nedenle 1920'lerden beri psikologlar, kişilerin fenotipik kişilik özelliklerini ayırdetmede bu zengin kaynağa yönelmişlerdir.

Goldberg (1995), Galton'un İngilizce sözlükteki kişilik terimlerine ilişkin tahminlerinin, Allport ve Odbert'in çalışmaları ile netleşti-

ğini belirtmiştir. Cattell (1947), Allport ve Odbert'in kullandığı yaklaşık 4500 kişilik özelliği tanımlayan sıfatla yaptığı çalışma sonucunda 16 faktör bulmuştur. Ancak daha sonra Cattell'in değişkenlerini yeniden analiz eden başka araştırmacılar bu faktörleri bulamamışlar ve yalnızca beş genel faktör elde etmişlerdir. Norman da (1963), Fiske ve Amerikan Hava Kuvvetleri'nden Tupes ve Cristal'in, Cattell'in değişkenleri ile yaptıkları analizlerde, beş temel faktör elde ettiklerine dikkat çekmiştir. Norman, Cattell'in sıfatlarından oluşturduğu, arkadaş derecelemelerine dayalı çalışması sonucunda, yalnızca beş güçlü faktörün varlığını saptamıştır. Norman, birbirlerini tanıma olasılığı çok az olan bu araştırmacıların çoğu kişilik boyutu üzerinde bu derece bir uzlaşma sağlamalarının cesaret verici olduğunu belirtmiştir. Norman'a göre bu sonuçlar, ana dildeki kişilik özelliği sıfatlarının tümünün tekrar ele alınması ve beş faktörle ilişkisinin araştırılması gerektiğini göstermektedir. Yazar'a göre, kişilik özelliklerini yeterli şekilde sınıflandırabilmek için gerekli koşullar şunlardır: (1) ele alınan terimlerin kapsamlı bir şekilde organize edilmesi, (2) organize edilen terimlerden toplanacak verilerle beş faktörü temsil edecek özelliklerin saptanması, (3) farklı denek gruplarına düzenli olarak uygulanması, (4) birbirlerini tanıma ve yakınlık açısından deneklerin yeterince çeşitlendirilmesi. Norman'ın bu uyarıları birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve beş-faktör konusunda düzinelere araştırma ve tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Çeşitli çalışmalarda ortaya çıkan bu beş faktörü Norman (1963), I. *Dışadönüklük (Extroversion)*, II. *Yumuşak Başlılık/Uzlaşılabilirlik (Agreeableness)*, III. *Sorumluluk* (Conscient-*

iousness), IV. *Duygusal Dengelilik (Emotional Stability)* ve V. *Kültür (Culture)* olarak isimlendirmiştir.

Takip eden yıllarda, Borgatta (1964), beş ayrı yöntemle toplamış olduğu veriler üzerinde yaptığı analizler sonucunda yine beş temel faktörün varlığını belirtmiştir. Norman daha sonraki çalışmalarında (akt. Goldberg, 1992) Webster'in üçüncü yeni enternasyonel sözlüğünden 18.125 kişilik özelliği belirten terimden, nisbeten daha tanıdık ve muğlak olmayan 4.063 terim çıkarmış ve bu temsil edici sıfatlarla yaptığı çalışmalarda yine beş faktörün varlığını göstermiştir.

Ancak kişilik özelliği modellerindeki bu gelişmeler, 1960'lara ve 70'lere gelindiğinde yoğun eleştirilerle karşılaşmış ve yaklaşık 15-20 yıl süren bir duraklama devresi geçirmiştir. D'Andrade (1965) ve Schweder (1975) gibi bazı araştırmacılar kişilik özelliklerini, araştırmacıların ve değerlendirme yapan kişilerin kafasında oluşan bir ilüzyon olarak değerlendirmişlerdir. Bu devrede ağırlık kazanan radikal davranışçı yaklaşım ve bazı deneysel sosyal psikoloji araştırmaları da kişiliği ve davranışı açıklamada durumsal faktörlere ağırlık vererek, kişilik özelliği modellerindeki araştırmalarda duraklamaya katkıda bulunmuştur. Bu eleştirilerin pek çoğu bugün cevaplanmış görünmektedir (Borkenau, 1992; Funder, 1991; Funder ve Özer, 1983).

Son yirmi yılda kişilik özelliği modelleri ile ilgili çalışmalar tekrar hız kazanmıştır. Goldberg (1981), sözlükteki sıfatlara dayalı olarak yaptığı çalışmada beş güçlü faktörün ortaya çıktığını belirtmiş ve kişilik araştırmalarının bu beş güçlü faktör çerçevesinde organize edilebileceğini ileri sürmüştür. McCrae ve Costa (1985), Norman'ın "yetkin bir sınıflama" geliştirme yönündeki önerilerini güncelleştirmek

* Bu metinde "Conscientiousness" faktörü, boyutun içeriğini daha iyi temsil etmesi nedeniyle "Sorumluluk" olarak isimlendirilmiştir.

amacıyla gerçekleştirdikleri çeşitli analizler sonucunda beş faktörün en iyi çözümü verdiğini belirtmişlerdir. Dışadönüklük, yumuşak başlılık/uzlaşılabilirlik, sorumluluk ve nörotisizm faktörleri Norman'ın faktörleri ile oldukça uyumlu ve açık bir şekilde ortaya çıkarken, beşinci faktör, Norman'ın kültür faktöründen farklı olarak, bağımsızlık ve değişiklik ihtiyacı, açık fikirlilik, orijinallik ve yaratıcılık gibi özellikleri içeren deneyime açıklık boyutu olarak yorumlanmıştır. Araştırmacılar, bu beş faktörün yetkin bir sınıflama oluşturmada uygun olabileceğine işaret etmiş ve Norman'ın faktörleri ile karşılaştırıldığında bazı farklılıklar gözlenmesine karşın, benzerliklerin daha dikkat çekici olduğunu vurgulamışlardır. McCrae ve Costa (1987), farklı ölçek türleri ile yaptıkları çalışma sonucunda da beş faktörde gözlemcilerin, arkadaşlarını değerlendirmede çeşitli ölçek tipleri arasında önemli ölçüde tutarlılık gösterdiğini bulmuşlardır. McCrae ve Costa, gözlemciler arası uyumun kalıpyargılardan kaynaklanabileceği şüphesini test etmek amacıyla kendi derecelmeleri ile, arkadaşlarının yaptıkları derecelmeleri karşılaştırmışlar ve oldukça tutarlı sonuçlar elde etmişlerdir. Digman ve Inouye (1986), ilkökul öğrencileri ile yürüttükleri çalışma sonucunda, tekrarlanabilir ve daha önceki çalışmalarına (Digman ve Thakemoto-Chock) benzer bir biçimde beş temel faktör elde etmişlerdir. Peabody (1970, 1984, 1987), çeşitli kişilik özellikleri listeleri üzerinde yaptığı bir dizi faktör analizi sonucunda, genel bir değerlendirme boyutunun yanısıra, iki tanımlayıcı boyut daha bulunmuştur. Bu boyutlardan birini 'girişkenlik', diğersini ise 'sıkı ve gevşek dürtü (impuls) kontrolü' olarak isimlendirmiştir. Peabody ve Goldberg (1989), araştırmaları sonucunda, beş ortogonal (ilişkisiz) boyut bulmuşlar ve Peabody'nin üç

faktörünün, beş-faktör modeliyle ilişkisini kurmuşlardır. Devam eden yıllarda pek çok araştırmacı beş-faktör modeli üzerindeki çalışmalarını sürdürmüşlerdir (Church ve Burke, 1994; Costa, Mc Crae ve Dye, 1991; Goldberg, 1990, 1992; Hofstee, de Raad ve Goldberg, 1992; Johnson ve Ostendorf, 1993; Mc Crae, 1987, 1993; McCrae ve Costa, 1988a, 1988b, 1988c, 1988d, 1989a, 1989b, 1989c, 1991a, 1992; Piedmont, Mc Crae ve Costa, 1992; Trapnell ve Wiggins, 1990). Araştırmacıardan bir kısmı kişilik özelliklerinin güdüler, ihtiyaçlar, benlik gibi psikolojik yapılar ve genetik yatkınlıklarla ilişkisini araştırmışlar ve kişilik özelliklerine kuramsal bir çerçeve kazandırma yolunda yoğun bir çaba harcamışlardır. Beş faktör modeli, davranış genetikçilerinin yaptığı araştırmalar sonucu birçok kişilik özelliğinin önemli ölçüde bir genetik bileşeni olduğu bulguları ile de desteklenmiştir (Emmons, 1995). Saucier ve Goldberg (1996) ise beş faktör modelinin fenotipik özellikleri tanımlayıcı ve sınıflayıcı bir sistem olarak önemine işaret etmişlerdir.

Goldberg (1992), son yıllarda yapılan pek çok araştırma sonucunun, kişilik psikolojisinde devrim sayılabilecek gelişmelere yol açtığını ifade etmektedir. Yazar İngilizce'de kişilik özelliği tanımlayan terimler arasındaki ilişkileri açıklayan ilişkisiz faktörlerin sayısı hakkında araştırmacılar arasında giderek bir uzlaşma doğduğuna işaret etmekte ve kişilerin kendilerini ve başkalarını tanımlamada kullandıkları terimler arasındaki ilişkileri "Beş Büyük" faktörün temsil ettiğine ilişkin araştırma verilerinin çoğaldığını belirtmektedir. Ancak Goldberg (1993), çok sayıda araştırmacının beş büyük faktör etrafında toplanarak, bir uzlaşmaya doğru yol almalarına rağmen, bunun evrensel bir uzlaşma olmadığına ve hala beş faktör modelini

kabul etmeyen araştırmacılar olduğuna da dikkat çekmektedir. Yazar, iki önemli kişilik özelliği kuramcısı olan Cattell ve Eysenck'in modellerinin beş faktör modeliyle tam uyuşmadığına, Cattell'in hala beşten fazla faktör olduğu konusunda ısrarlı olduğuna, Eysenck'in ise beşi çok bulduğuna işaret etmektedir. Goldberg ayrıca, Block'un kendi iki-faktörlü modelini desteklediğini (Ego Kontrolü ve Ego Esnekliği), Zuckerman'ın, kendi beş-faktör modelini savunduğunu, Hogan'ın ise beş-faktör modelinin bir versiyonu olan, altı-faktörü sunduğunu belirtmektedir.

Bugün hala dünyada psikologlar arasında kişilik açıklamalarında 'ne' ve 'nasıl' gibi sorulara verilen cevaplarda bir görüş birliğine ulaşılamamıştır. Ancak beş faktör modeli, azımsanamayacak sayıda ve çok çeşitli ülkelerde sürdürülen çalışmalarla en azından yolumuzu karanlıkta bulmamıza yardımcı olacak bir harita oluşturma yolundaki iddialarını güçlendirmektedir. Model üzerinde çalışan araştırmacılar, dünya üzerindeki çeşitli dillerdeki kişilik özellikleri tanımlayan binlerce yakın anlamlı ve karşıt anlamlı terimleri bir çatı altında ilişkilendirmenin yollarını aramakta ve dünyanın her yerinde insanların, kişiliği ortak bir yorumlama biçimi olup olmadığı sorusunu sormaktadırlar.

Kişilik Özelliği Yaklaşımları ve Beş Faktör Modeli

McAdams (1995), kişiliğe ilişkin açıklamalar yapabilmek için, önce kişiliğin yapısının tanımlanmasının gerektiğine işaret etmekte ve iyi bir açıklamanın ancak iyi bir tanıma dayandırılabilceğini vurgulamaktadır. Bunun için kişi-

liğin şimdi ve burada ne olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

Tanım, gözlenenlerin toplum içerisinde günlük dilde iletişim kurulabilecek bir forma dönüştürülmesidir. Tanımlama iletişim kurmayı sağlamanın yanısıra, gözlemlerimizin keskinleştirilmesi, düzenlenmesi ve organize edilerek daha anlamlı hale gelmesini sağlar. Wiggins (1979), kişilik çalışmalarının temel amacının, insanların belli durumlarda belli biçimlerde davranma eğilimlerini, sistematik bir biçimde ele almaya imkan sağlaması olduğunu belirtmektedir. Kişilik psikologlarının da kişilikle ilgili verileri organize bir biçimde sunmaya yarayacak modellere ihtiyaçları vardır. Bu organizasyon nasıl yapılacaktır?

Allport, organizasyonel bir şema olarak kişilik özelliklerinin önemini vurgulamış, Allport ve Odbert bu özellikleri kişinin çevreye uyumunda oldukça tutarlı ve kararlı olan genelleşmiş ve kişiselleşmiş eğilimler olarak tanımlamışlardır (akt. Norman, 1963). Kişilik özellikleri, belirli koşullar altında belirli bir biçimde davranma *eğilimleri* olarak tanımlanabilir (Borgatta, 1964). Tipik kişilik özellikleri, tutarlı, uzun süreli ve içsel nedenlerle sergilenen kişisel özelliklerdir (Chaplin, John & Goldberg, 1988). Diğer bir deyişle, kişilik özellikleri tanımlarının tümünde ortak olan, çeşitli durumlarda tutarlılık göstermeleri, uzun süreli eğilimler olmaları ve içsel nedenler olarak değerlendirilmeleridir. Tanımlardan görülebileceği gibi kişilik özellikleri sosyal davranışla ilgili ipuçları içermektedir. Ancak bu, McCrae ve Costa'nın (1989c) belirttiği gibi sosyal grup içerisindeki davranışlarda, kişilik özellikleri ile davranışlar arasında birebir bir ilişki olacağı anlamına gelmemektedir. Davranışın durumlar arası tutarlılığına ilişkin

tartışmalar, belirli davranışların belirli durumların gereklerine büyük ölçüde duyarlılık gösterdiğine işaret etmektedir. Bir grup ortamında kimin ne zaman baskın olacağı kişilerin rollerine, grubun yapısına, görevine ve sürmekte olan etkileşimin dinamiğine göre değişiklik gösterir. Ancak yine de kişilerin mevcut olan eğilimlerinin, özellikle birçok durumun toplamı düşünüldüğünde, sosyal davranışları etkilemesi beklenmektedir.

Kişilik özelliklerinin bir fonksiyonu, kişilerin içsel deneyimlerini ve gözlenebilen davranışlarını tanımlamak, sınıflamak ve özetlemektir (John, Hampson & Goldberg, 1991). Kişilik özellikleri ve duruma bağlı olarak ortaya çıkan (geçici) duygusal tepkiler, insanların hem kendilerini, hem de başkalarını anlamak ve tanımlamak için kullandıkları kavramlardır. Diğer ideal kategorilerde olduğu gibi, dildeki kişilik özelliği ve duygu durum (state) terimlerinin farklılaşmasının insanlar için fonksiyonel bir önemi vardır. Kişilik özellikleri insanların, geçmişteki deneyimlerine dayanarak şimdiki zamanı tahmin etme, açıklama ve sosyal davranışlarını kontrol etmelerine imkan sağlarken, duygu durum kavramları mevcut durumun değişimlenmesiyle kontrol edilebilecek davranışları belirtmektedirler.

Sonuç olarak kişilik özelliği araştırmacıları, insanı mevcut girdilerinin etkisinde tüm durumlarda değişmez biçimde davranan bir varlık olarak görmemektedirler. Kişinin belirli bir durumda nasıl davranacağı sahip olduğu kişilik özelliklerine olduğu kadar, durumun ortaya çıkardığı güdüsel değişkenlere de bağlıdır.

Beş Temel Faktörün Özellikleri

Pek çok araştırmacı, kişilik özelliklerinin anlaşılabilir bir sınıflamasını oluşturmak açısından beş-faktör modeli çerçevesinde fikir birliği içindedir. Ancak bazı faktörlerin kapsamı konusunda tam bir uzlaşmaya varılamamıştır. Bu açıdan, bu bölümde beş temel faktörün kapsamı hakkındaki çeşitli araştırma sonuçları ve araştırmacıların görüşlerinin ele alınması uygun bulunmuştur.

1. Dışadönüklük-İçedönüklük (*Extraversion-Intraversion*)

Bu faktörün özellikleri, Eysenck'in, dışadönüklük boyutu ile büyük ölçüde benzerlik göstermekte ve temelde, hayat dolu, heyecanlı, neşeli, konuşkan, girişken ve sosyal olma gibi özellikleri içermektedir. Eysenck'in ileri sürdüğü boyutlar (Dışadönüklük-İçedönüklük ve Nörotisizm), üzerinde araştırma yapan birçok araştırmacının sonuçlarında hemen her zaman temel boyutlar olarak ortaya çıkmıştır (Cattell, 1947; Goldberg, 1981; McCrae & Costa, 1985; Norman, 1963).

McCrae ve Costa (1985) geliştirdikleri kişilik envanterinde, dışadönüklük boyutunu, *sıcaklık (warmth)*, *topluluğu sevme (gregariousness)*, *aktivite*, *heyecan arama* ve *olumlu duygular* alt ölçekleri ile temsil etmişlerdir. Saucier (1992) ise, sıcaklık alt boyutunun McCrae ve Costa tarafından dışadönüklük faktörü altında düşünülmeyle beraber, birçok araştırmacının bu alt boyutu yumuşak başlılık/uzlaşılabilirlik faktörünün merkezinde gördüklerine işaret etmektedir. McCrae ve Costa (1987), bu boyuttaki özelliklerden hangilerinin merkezde, hangilerinin çevrede olduğuna dair farklı görüşlerin olduğunu belirtmektedirler.

Yazarlar, örneğin, Eysenck'in sosyallik ve tepisellik (impulsivity) özelliklerini ayırmanın yararlı olacağı görüşünde olduğuna, Hogan'ın ise bu faktörün sosyallik ve girişkenlik olarak ikiye ayrılmasının modeli güçlendireceği yolundaki görüşlerine dikkat çekmektedirler. McFatter (1994) da, bir dizi araştırma sonucunun, dışadönüklüğün tepisellik bileşeninin, sosyalliğe oranla kuramsal beklentiler yönünde daha güçlü ilişkiler gösterdiğine işaret ettiğini belirtmektedir. Goldberg (1992)'in analizlerinde, *baskınlık* ve *aktivite* dışadönüklük boyutunun temel belirleyicileri arasındadır. Eysenck ve Eysenck (aktaran Zuckerman ve ark., 1993) de, heyecan arama boyutunu dışadönüklüğün bir alt boyutu olarak ele almışlardır.

McFatter (1994) bir dizi araştırmacının Gray'in çalışmalarını, kişilik ile duygulanım durumu arasındaki ilişkiyi açıklamakta yararlı bulduklarına değinmektedir. Gray, nörolojik temeli olan iki motivasyonel sistemin varlığından söz etmektedir. Bunlardan birisi Davranış Etkinleştirici Sistem (DES) (Behavior Activation System, BAS), diğeri ise Davranış Ketleyici Sistem (DKS) (Behavior Inhibition System, BIS) olarak bilinmektedir. DES, ödül ve beklenen cezanın uzaklaştırılması ile ilgili sinyallere duyarlılık gösterir ve davranışı uyarırken; DKS, cezaya ve beklenen ödülün ortadan kaldırılacağına işaret eden sinyallere duyarlıdır ve davranış ketleyicidir. McFatter (1994), kişilerin dışadönüklük düzeylerinin DKS'ye oranla DES'lerinin daha güçlü olmasının bir yansıması olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bu, dışadönüklerin, bir yaklaşma-uzaklaşma çatışması sırasında, ceza ile ilgili ya da beklenen ödülün uzaklaştırılması ile ilgili işaretlerden ziyade, daha çok ödülle ilgili ya da beklenen cezanın

uzaklaştırılması ile ilgili işaretlere duyarlı olacağı ve içedönüklere göre daha kuvvetli bir biçimde tepkide bulunma veya harekete geçme eğiliminde olacakları anlamına gelmektedir. İçedönükler ise böyle bir çatışma durumunda, daha çok ceza ve beklenen ödülün kaçırılması ile ilgili sinyallere duyarlı olacakları için, daha çok durumu analiz etme ve davranışı ketleme eğiliminde olacaklardır.

MacDonald (1995), ödüle duyarlılığın mizaç ile ilgili bir boyut olarak, yaşamın çok erken dönemlerinde ortaya çıktığına işaret etmektedir. MacDonald, erken bebeklikte bebeklerin ödülle ilgili durumlara yaklaşımlarında -tatlı yiyecekler tarafından cezbedilme, objeleri yakalama veya değişik görsel uyaranlara dikkat etme- bireysel farklılıklar gösterdiklerini belirtmektedir. Yazar, 4 ay civarında bu davranışsal yaklaşıma, sosyal ve sosyal olmayan durumlarda, gülümseme ve benzeri olumlu duygulanım işaretlerinin eşlik ettiğini belirtmektedir. Davranışsal yaklaşma boyutunda yüksek olan çocuklar, ödüllendirici durumlarda, gülümseme, neşe ya da kahkahalar atma gibi tepkiler gösterme ve sosyal çocuklara benzer şekilde hoşlanmadıkları sosyal ilişkilere girmeme eğilimindedirler. MacDonald, çocukluk sosyalliğinin daha sonra genel bir kişilik özelliği olarak, dışadönüklüğe bağlandığı ve bu ilişkilerin yetişkinlik boyunca sürdüğü konusunda, birçok araştırmacının görüş birliği içinde olduğuna işaret etmektedir.

Johnson ve Ostendorf (1993), beş-faktörün kapsamını netleştirmek için düzenledikleri araştırmalarında, olumlu duygularla dışadönüklük arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadırlar. Yazarlar, *neşeli*, *istekli*, *arkadaşça* gibi

enerjik olumlu duyguların ağırlıklı olarak dışadönüklük ve ikincil olarak da yumuşak başlılık/uzlaşılabilirlik faktörlerinden yük alırken, *cömert* ve *sıcak* gibi daha ılımlı olumlu duyguların, ağırlıklı olarak yumuşak başlılıktan ve ikinci olarak dışadönüklükten yük aldıklarını belirtmektedirler. Araştırmacılar, *liderlik*, *güç*, *girişkenlik* ve *baskınlık* gibi özelliklerin de dışadönüklük faktöründen yük aldıklarını belirtmektedir. Yazarlar ayrıca, *düşüncesizlik*, *tepisellik*, *dikkatsizlik* gibi özelliklerin, sorumluluk faktörünün negatif yönünden yük alırken, aynı zamanda dışadönüklük faktöründen de yük aldıklarına işaret etmektedirler. York ve John (1992), ego gücü ve ego esnekliğinin beş faktörle ilişkilerini araştırdıkları çalışmalarında, kişisel ihtiyaçların, dürtülerin ve ifade edici davranışların aşırı kontrol edilme eğiliminin, dışadönüklük faktörü ile negatif korelasyonlar gösterdiğine işaret etmektedir.

Dışadönüklük faktörü ile ilgili bazı çarpıcı araştırma sonuçları Amirkhan, Risinger ve Swickert (1995) tarafından sunulmuştur. Araştırmacılar çalışmalarında başa çıkma mekanizmaları ile, kişilik faktörlerinin ilişkisini incelemiştir. Genelde uyarana bağımlı faktörlerin, stres uyarıcısının nesnel özelliklerinin ya da bununla ilgili olarak kişinin öznel değerlendirmesinin, başa çıkma tepkilerini belirlediği kabul edilmektedir. Amirkhan ve ark. bu görüşün belirli bir bağlamda yapılan başa çıkma seçiminini açıklamakta yararlı olmakla birlikte, başa çıkma davranışlarında bir süreklilik olup olmadığı sorusunu cevaplamadığını ileri sürmüşlerdir. Yazarlar, kişilerin yaşadıkları her krizde yeniden doğmadıklarını, bazı "kişisel özellikleri" ni de stres yaratan durumlara taşıyacaklarını ve bu faktörlerin başa çıkma seçimini

etkileyebileceğini belirtmektedirler. Araştırmacılar, aslında son yıllarda başa çıkma davranışlarında kişiyle ilişkili faktörlerin etkileri konusuna bir dönüş yaşandığını belirtmektedirler. Birçok araştırma sonucunun, hem dışadönüklük hem de nörotisizm faktörlerinin, karmaşık etkileşimlerle "doğrudan başa çıkma mekanizmaları" (ör. stres yaratan durumu değiştirme girişimi) ve "baskılama" tipinde başa çıkma mekanizmaları (ör. durumu inkar etme) ile bağlantılarını ortaya koyduğunu belirtmektedirler. Dışadönüklük, aktif ve doğrudan başa çıkma (ör. bilgi ya da destek arama) ile ilişkili görülürken, nörotisizm, pasif ve kaçınmaya dayanan başa çıkma stratejileriyle (ör. inkar ya da suçlama) ilişkili görülmektedir. Yazarlar, bu sonuçların, dışadönüklük ile ilgili bulgularla da tutarlılık gösterdiğine ve iyimserliğin, dışadönüklüğün birçok yönünden biri olduğuna dikkat çekmektedirler. Araştırmacılar yaptıkları çalışma sonucunda kişiye bağlı faktörlerin, en az durumun özellikleri kadar hatta daha fazla oranda başa çıkma stratejisinin seçiminde etkili olduğunu göstermişlerdir.

Yukarıdaki araştırma sonuçlarına göre, farklı araştırmacıların dışadönüklük boyutunun kapsamında farklı noktaları vurgulama eğiliminde olmalarına rağmen elde edilen sonuçların birbirleriyle çelişmediği ve genel bir görüş birliğine ulaşılabildiği söylenebilir.

Türk dili üzerinde Somer'in (basımda) yetişkin örnekleme, Somer ve Goldberg'in (basımda) öğrenci örnekleme ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında elde edilen ilk boyut, yukarıda sözü edilen araştırma bulguları ile uyum göstermiş ve dışadönüklük olarak isimlendirilmiştir.

II. Yumuşak Başlılık/Uzlaşılabilirlik-Hırçınlık/Antagonizm (Agreeableness-Hostility)

Çeşitli araştırma sonuçlarında oldukça güçlü biçimde ortaya çıkan ikinci faktör, olumlu ucunda *nazik, ince, saygılı, güvenli, esnek, açık kalpli ve merhametli* gibi özelliklerle tanımlanmaktadır ve Yumuşak Başlılık/Uzlaşılabilirlik olarak isimlendirilmektedir.

Costa, McCrae & Dye (1991), yumuşak başlılığın da, dışadönüklük gibi kişilerarası ilişkilerde temel bir boyut olduğunu belirtmektedirler. Ancak bu araştırmacılar dışadönüklüğün daha çok sosyal uyanların miktarı ile; yumuşak başlılığın ise ilişkilerin niteliği ile bağlantılı olduğuna dikkat çekmektedirler. Yumuşak başlılığın kişilerarası ilişkilerde etkili olmasının yanısıra, kişinin kendilik-algısını etkilediği de belirtilmekte ve sosyal tutumlar ve bir yaşam felsefesi geliştirmekte etkili olduğuna işaret edilmektedir. Costa ve arkadaşları bu faktörü, *güven, dürüstlük, elseverlik(alturizm), uyma/itaat (compliance), alçakgönüllük ve merhametlilik* alt boyutları ile tanımlamaktadırlar. Güven, başkalarına iyi niyet atfetmekle tanımlanmaktadır; güvensizlik ise başkalarının güvenilmez ve tehlikeli olduğunu varsaymaktır. Costa ve arkadaşları bu boyutta düşük puan alanların, kinik özellikler gösterdiğini belirtmektedirler. Doğrusözlülük, başkalarına açık ve dürüst yaklaşmayı ifade etmektedir. Yazarlar, bu alt boyutun ahlaki değerlerle ilgili olduğunu ve bu boyutun karşıt ucunun Makyavelinizm'e karşılık geldiğine değinmektedirler. Ayrıca bu kavramın, kendini ayarlama (self-monitoring) ile ilgili olduğuna ve bu kişilerin pek açıksözlü olmadığına dikkat çekmektedirler. Wiggins (1979) de bu özelliği kişilerarası ilişkilerde kurnazlık ve hesapçılığın karşısına koymaktadır.

Alturizm ise, bencillikten uzaklık ve başkalarına yönelik ilgi olarak tanımlanan ve daha çok sosyal psikologların ilgilendiği bir boyut olmakla birlikte, yazarlar bu kavramın klasik kişilik kuramında, Norman'da 'cömertlik' ve 'elseverlik (alturizm)', Adler'de ise 'sosyal ilgi' ye karşılık geldiğini belirtmektedirler. Bu özellikte yüksek olan kişiler, çatışma durumlarında başkalarına tabi olmayı tercih etmektedirler. Bir başka deyişle bu kişilik özelliği, işbirliği isteği, uyumluluk ve yumuşak başlılık olarak nitelendirilmektedir. Bunun karşıt ucu ise saldırganlık, düşmanlık, hırçınlık ve huysuzluktur. Alçakgönüllük kendilik kavramının bir yönüdür ve bu tür kişilerin kendilerine ilgisi en alt düzeydedir. Kibirli kişiler ise, kendileri ile ilgili çarpıtılmış bir görüşe sahiptirler. Costa, McCrae ve Dye (1991) kibirliliğin aşırı ucunun, psikopatolojik bir kavram olarak kendini narsisizm'de gösterdiğini belirtmektedirler. Merhametlilik ise, çeşitli kararlar vermek ve tutumları şekillendirmekte özellikle sempati gibi duygular tarafından yönlendirilen bir eğilimdir.

McCrae ve Costa (1988b), yumuşak başlılık boyutunda yüksek olan kişilerin başkalarını seven, verici olan, sosyal ilgisi olan insanlar olduğunu, ancak bu boyutta çok ileri olmanın 'başkaları doğrultusunda hareket etme' gibi nevrotik bir eğilimi temsil edeceğine işaret etmektedirler. Yazarlar, yumuşak başlı bireylerin heyecan aramadan kaçınma eğiliminde olduklarını, tersine çevirme ve aklileştirme türünde savunma mekanizmaları kullandıklarını, öğretmenlik ve sosyal çalışma türünde işleri tercih ettiklerini ve muhtemelen, koroner kalp hastalıklarına daha az yakalanacaklarını belirtmektedirler. McCrae ve Costa (1989a), NEO kişilik envanterinin yapı geçerliği ile ilgili araştırma

sonuçlarında, yumuşak başlı kişilerin düşmanlık ve heyecan arama alt boyutlarının yanısıra, girişkenlik boyutunda da düşük puanlar aldıklarını ifade etmektedirler. York ve John (1992) ise kişisel ihtiyaçlarını, dürtülerini ve ifade edici davranışlarını aşırı kontrol etme eğiliminin, yumuşak başlılık boyutu ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Trapnell ve Wiggins (1990), kişilerarası dairesel modelde, bakım ve ihtimam gösterme/sevgi boyutunu, iki temel boyuttan birisi olarak ele almışlar ve bu boyutun yakın ve uzun süreli ilişkilerdeki (aile ilişkileri, kaynaklarını başkalarına transfer etme gibi) uyumsal rolünü vurgulamışlardır. MacDonald (1995), bu kişilik özelliğinin çocuklukta belirgin bir özellik olarak kendini göstermediğini, ancak sıcaklık ve şevkatin, daha erken aile-çocuk ilişkilerinde güvenli bağlanmada ortaya çıkan bireysel farklılıklarla kendini gösterdiğini ve bu boyutun ileriki yaşlardaki özelliklerle kavramsal olarak bağlantılı olduğunu belirtmektedir. MacDonald, insanın şevkat ve sevgi sisteminin, yakın aile ilişkilerini ve ebeveynlik görevini kolaylaştıracak şekilde işlev gören, evrimsel bir *ödül sistemi* olarak kavramlaştırılabileceğine dikkat çekmektedir. MacDonald, çeşitli araştırmacıların bulguları özetlendiğinde verilerin, anneye kurulan olumlu etkileşimin, olumlu duygularla ilişkili olan sol ön lobdaki aktivasyonla ve dopaminerjik ödül mekanizmasının aktivasyonu ile sonuçlandığını, gösterdiğini belirtmektedir. Johnson ve Ostendorf (1993), yumuşak başlılık boyutunun, çeşitli araştırmacılarca oldukça istenen özellikleri içeren ve kadınlıkla da büyük ölçüde ilişkili görülen bir boyut olduğuna işaret etmektedirler. MacDonald, bazı araştırma bulgularının, kadınların kavramsal olarak bu boyutla ilişkili görülen 'ödül bağımlılığı'nda,

erkeklerle göre daha yüksek olduklarını gösterdiğini belirtmektedir. Yazar, aşırı derecede sevilmeye ihtiyacı ile betimlenen bağımlılık bozukluğunun daha çok kadınlarda görüldüğünü; buna karşın erkeklerin, saldırganlık eğilimi ve başkalarına zarar vermekten suçluluk duymama olarak tanımlanan karşıt uçtaki sosyopati yönünde yer almalarının daha olası olduğunu ifade etmektedir. Ancak MacDonald, genelde yakın ilişkilere eğilimli insanların saldırganlık ve düşmanlığa yatkınlık göstermemekle beraber bunun bir zorunluluk olmadığına da dikkat çekmektedirler.

McCrae ve Costa (1989a) ise, *düşmanlık* alt boyutunun, hem yumuşak başlılık hem de nörotisizm faktörlerinden yük almasını, düşmanlığın nörotik ve antagonistik (muhalif, muhalefetçi) olmak üzere iki türü olduğu şeklinde yorumlamışlardır. McCrae ve Costa (1987), antagonistik insanların kendilerini her zaman başka insanların karşısına koyduklarını, bu kişilerin bilişsel olarak güvensiz ve şüpheli, duygusal olarak katı ve sempatiden uzak olduklarını, davranışsal olarak ise, işbirliğine yanaşmayan, inatçı ve kaba kişiler olduklarını belirtmektedirler. Yazarlar uç durumlarda antagonizmin, sosyopatiye benzediğini de ifade etmektedirler. McCrae ve Costa, yumuşak başlılık boyutunun olumlu ucundaki özelliklere aşırı derecede sahip olmanın da aynı şekilde uyumsuzluğa işaret edeceğine değinmektedirler. Yumuşak başlılık boyutunda yüksek olan kişiler bağımlı ve dalkavukça davranışlara sahip kişiler olarak görülmekte ve yumuşak başlılığın nevroitik biçiminin, aşırı derecede başkaları doğrultusunda davranarak kendini yoketme görünümünde olduğunu belirtilmektedir. Beş faktör modelinin bu ikinci boyutu yukarıdaki araştırma verilerinden görü-

lebileceği gibi, üzerinde büyük ölçüde uzlaşmaya ulaşılmış bir kişilik boyutudur. Somer (basımda), Somer ve Goldberg (basımda)'in Türk dili üzerinde çalışmalarında elde edilen üçüncü boyut, kapsam açısından yukarıdaki araştırma bulguları ile büyük ölçüde benzerlik göstermiş ve yumuşak başlılık olarak isimlendirilmiştir.

III. Sorumluluk-Yönsüzlük/Dağınıklık (Conscientiousness-Undirectedness)

Costa, McCrae ve Dye (1991), kişiliğin bir yönü olarak *sorumluluk* boyutunun, 1929'da Harston, May ve Maller tarafından ele alındığını ve ego-gücünün bir yönü olarak da, 1953'de Murray ve Kluckhohn tarafından sorumluluk, istek gücü ve inisiyatif gibi terimlerle tanımlandığını belirtmektedirler. Yazarlar bu boyutun, hem hareket hem de odaklaşmayı içerdiğinden ilerletici ve ketleyici yönlerini bir arada içerdiğini ve bu nedenle önceleri bu boyutu yön olarak isimlendirmeyi düşündüklerini belirtmektedirler. Sorumluluk boyutunun ilerletici yönü, başarı ihtiyacı ve çalışma kararlılığında görülürken, ketleyici yönü ahlaki titizlik ve tedbirli olma özelliklerinde ortaya çıkmaktadır. Yazarlar *yeterlilik*, *düzen*, *görevşinaslık*, *başarı çabası*, *öz-disiplin* ve *tedbirlilik* alt boyutlarının bu boyutu temsil edeceğini önermişlerdir. Yeterlilikle kastedilen, ehliyetli, makul ve hünerli olmaktır. Bu noktada, dilden hareketle kişilik özelliklerini inceleyen bir çok çalışmada, kişilerin kendilerinde ya da başkalarında tanımladıkları zeka ile sorumluluk boyutunun korelasyon gösterdiğine işaret edilmektedir. Ancak, McCrae ve Costa (1985), WAIS ile ölçtükleri zeka puanının, sorumluluk boyutu ile düşük bir korelasyon gösterdiğini bulmuşlardır. Burada dikkati çeken nokta, sorumluluk boyutunun zekanın nesnel ölçümleri ile değil, toplumda

akıllı ve zekice olarak değerlendirilen davranışlarla korelasyon göstermesidir. Düzen alt boyutu, kişinin çevresini düzenli tutma ve iyi bir şekilde organize olma eğilimini belirtmektedir. Costa, McCrae ve Dye (1991), düzenin, hem Lorr'un kişilerarası stiller envanterindeki öz-kontrol boyutlarından hem de Murray'in temel ihtiyaçlarından biri olduğunu vurgulamaktadırlar. Düzen boyutunun patolojik formu, kompulsif davranışlarla kendini göstermektedir. Görevşinaslık, davranış standartlarına katı bir biçimde bağlılıkla ilişkilidir. Yazarlar, Freudçu süperego-gücü kavramının da bu boyutla bağlantılı olduğuna işaret etmektedirler. Öz-disiplin, dikkat dağıtıcı faktörlere ve sıkılmaya rağmen bir göreve devam edebilme yeteneğini ve özellikle sabırlı olmayı yansıtır. Bu özellikte düşük olanlar, görevi erteleme ve hayalkırıklığı karşısında çabuk pes etme eğiliminde olmaktadır. Öz-disiplinin öz-kontrolle de ilişkili olduğu düşünülmektedir. Costa, McCrae ve Dye'in bu faktör için önerdikleri son alt boyut olan tedbirlilik ise ihtiyatlı, planlı ve dikkatli olmayı içermektedir.

Birçok araştırmacı, tedbirli, düzenli ve titiz olmayı, organizasyon becerisini, yüksek ego kontrolünü ve bir amaca yönelik olmayı bu boyutun olumlu ucunda rapor ederken, impuls kontrolü eksikliğini karşıt uca koymuşlardır (Conley, 1985; Johnson ve Ostendorf, 1993; Paunonen, Jackson, Forsterling ve Trzebinski, 1992; Trapnel ve Wiggins, 1990).

Yukarıdaki terminoloji daha çok bu faktörün engelleyici yönüne işaret etmesine karşın, Digman ve Inouye (1986), bu faktörü "başarı isteği" olarak adlandırmışlardır. Costa, McCrae ve Dye (1991) da, başarı çabasını bir alt boyut olarak ele almışlardır. Başarı ihtiyacı yine

Murray'in en çok araştırılan ihtiyaçlarından ve yazarlar bu kişilik özelliğini mükemmellik arzusu ile bağlantılı görmektedirler. Church (1994), Tellegen'in modeliyle beş faktörün ilişkisini araştırdığı çalışmada, sorumluluk boyutunun, başarı ve kontrol alt testleri ile yüksek korelasyon gösterdiğini belirtmektedir. McCrae ve Costa (1987), faktörün bu ikinci yönünün, aktif edici özelliğine dikkat çekmekte ve faktörün bu iki tür anlamının aslında birbiriyle bağlantılı olması gerektiğini öne sürmektedirler. Araştırmacılar ayrıca, kendini organize edebilen, dikkatli olma alışkanlığı olan ve öz-disiplin becerisine sahip kişilerin aynı zamanda (zorunlu olmamakla birlikte) titiz bir biçimde ahlaki değerlere de bağlanmalarının olası olduğunu belirtmektedirler. McCrae ve Costa, bu boyutun diğer ucunda olan, kendini yeterince organize edememiş ve yönlendirilmemiş kişilerin de zorlayıcı bir vicdana ve yaygın bir suçluluk duygusuna sahip olabileceklerini, ancak bu kişilerin öz-disiplin ve enerji yetersizliği nedeniyle kendi standartlarını oluşturmada güçlük çekebileceklerini belirtmektedirler.

MacDonald (1995) ise, sorumluluk boyutunu adaptasyonel (uyumcu) bir bakış açısından ele almıştır. Yazara göre bu boyut hazzı erteleyebilme, hoş olmayan görevlerde sabır gösterebilme, detaylara dikkat etme, sorumlu ve güvenilir bir biçimde hareket etmeyi kapsamaktadır. MacDonald yapılan araştırmaların davranışsal olarak ketlenmiş çocukların sempatik sinir sistemlerinin daha güçlü tepkide bulunduğunu gösterdiğine işaret etmektedir. MacDonald, evrimsel süreç içerisinde davranışsal ketleme sisteminin, yalnızca cezayı uzaklaştıracak şekilde davranışların ketlenmesi ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda planlama ve zor görevlerin altından sebatla kalkmayı sağlayacak

şekilde geliştiğini belirtmektedir. Sonuçta sistem, esnek bir biçimde tehlikeleri uzaklaştırıp, gelecekteki ödülleri elde etmeye yönelik uzun vadeli planlar yapma yetisini geliştirmiştir. Gelecekteki ödülleri elde etmek için, organizmanın impulsif tepkilerini bastırıp, hazzı erteleyerek, dikkatli bir plan yapması gerekmektedir. Ancak, sorumluluk boyutunda yüksek kişiler kaynağı ne olursa olsun, algılanan tehditlere daha güçlü tepki gösterme eğiliminde olmaktadır.

Ayrıca, McCrae ve Costa (1987), birçok araştırma sonucunun, sorumluluk boyutu ile gerçek yaşam olayları (alkolizm, akademik başarı, iş başarısı) arasındaki korelasyonlar gösterdiğine dikkat çekmektedirler.

Yukarıdaki araştırma bulguları, bu boyutun günlük yaşam olayları ve özellikle okul, iş gibi ortamlardaki başarı açısından önemli özellikleri kapsadığını göstermekte ve üzerinde araştırmaların sürdürülmesi gereken önemli bir boyut olduğuna işaret etmektedir. Somer (basımda), Somer ve Goldberg (basımda)'in Türk dili üzerinde çalışmalarında elde edilen ikinci faktör, bu alandaki araştırma bulguları ile uyum göstermekte ve yukarıdaki tartışmalarla uyumlu olarak hem ketleyici hem de güdüleyici özellikleri birlikte kapsamaktadır.

IV. Duygusal Denge-Dengesizlik/Nörotisizm (Emotional Stability/Neuroticism-Unstability)

Nörotisizm, çeşitli araştırmalarda endişeli, güvensiz, kendisiyle uğraşan, sinirli, kaygılı gibi terimlerle tanımlanan bir boyut olarak ortaya çıkmaktadır. McCrae ve Costa (1991b), nevroitik tanısı alan kişilerin bu boyutta yüksek puanlar aldıklarını ve çeşitli psikolojik bozuklukları gösterme eğiliminde olduklarını da belirtmekte-

dirlir. Ancak yazarlar, somatik şikayetler, psikolojik olarak iyi hissetme, başa çıkma mekanizmaları ve stresin algılanmasıyla yakından ilişkili olduğundan, nörotisizm boyutunun normal gruptaki kişiliği anlamak açısından da büyük önem taşıdığına dikkat çekmektedirler.

Bağımlılık özelliği de nörotisizm faktörü altında düşünölmekle beraber, McCrae ve Costa (1988b), bu alt boyutun nörotisizmle gösterdiği korelasyonun nisbeten düşük olduğunu ve daha ziyade bir çok faktörden yük alan bir özellik olduğunu belirtmektedirler. McCrae ve Costa (1987), çoğu araştırmacının nörotisizmin temelinde kaygı, depresyon, kızgınlık, sıkıntı gibi olumsuz duyguları kapsadığı yolunda fikir birliği içinde olduklarına işaret etmektedirler. Başka araştırmacılar da, nörotisizmin rasyonel olmayan düşünceler ve başa çıkma mekanizmalarındaki yetersizlikle bağlantılı olduğunu belirtmektedirler. Yazarlar, nörotiklik boyutunda yüksek kişilerin, daha sıklıkla karmaşık duygularla uğraşmak zorunda olduklarından, daha çok kuruntulu düşünceler ve düşmanca tepkiler gibi uygun olmayan başa çıkma mekanizmalarına başvurabildiklerini ifade etmektedirler. Bu kişiler, yaşadıkları olumsuz duygularla tutarlı olarak kendini suçlama türünden düşüncelere daha sık kapılmaktadırlar. McCrae ve Costa, nörotisizm boyutunun yalnızca olumsuz duyguları değil, aynı zamanda bunlara eşlik eden, karmaşık düşünce ve davranışları da kapsadığını belirtmektedirler.

MacDonald (1995) nörotisizmi de adaptasyonel bir bakış açısı ile değerlendirmiştir. MacDonald'ın, yumuşak başlılık ve sorumluluk boyutlarında ele aldığımız, davranışsal yaklaşma ve kaçınma mekanizmaları ile ilgili üçüncü adaptasyonel kavramlaştırması, Larsen ve Diener tarafından tanımlanan, *duygu yoğun-*

luğudur. MacDonald, kavramsal düzeyde, hem davranışsal yaklaşma hem de kaçınma sistemlerinin her birinin kendi uyarıcı mekanizmalarının olduğunu, bu iki sistemin etkileşiminin ancak birbirleri üzerinde ketleyici bir etki yapmaları durumunda söz konusu olacağını belirtmektedir. Yazar ayrıca, hem olumlu hem olumsuz duygusal deneyimlerin altında yatan bağımsız bir diğer sistemin duygu yoğunluğu olduğunu ifade etmekte, araştırma sonuçlarının olumlu ve olumsuz duyguların şiddeti arasında kuvvetli pozitif korelasyonların bulunduğunu gösterdiğine dikkat çekmektedir. MacDonald, Larsen'in dairesel duygusal modelinde, aktif-olumlu duyguların dışadönüklük ile ilgili görülürken, aktif-olumsuz duyguların nörotisizm ile bağlantılı göröldüğünü belirtmektedir. Yazar, araştırmaların, çeşitli beyin bölgelerinin, olumlu ve olumsuz duyguların ile bağlantısını gösteren bulgularına da dikkat çekmektedir. Yazar, çocuklarla yürütölen mizaç araştırmalarında, uyarılara yüksek düzeyde reaktif bir biçimde tepki gösteren çocukların, düşük uyarın şiddetinde bile yüksek uyarılma düzeyleri gösterdiklerini ve nisbeten düşük uyarılma eşliğine sahip olduklarının bulunduğunu belirtmektedir. Bu çocukların, kolayca ve aşırı bir şekilde uyarılabilen zayıf bir sinir sistemleri olduğu düşünölmektedir. Yüksek uyarın şiddetlerinde ise bu yüksek düzeyde reaktif bireyler, tepkilerini ketlemekte ve uyarın kaynağından uzaklaşma, içe çekilme eğilimi göstermektedirler. Duygusal olarak yoğun kişiler, hem olumlu, hem de olumsuz duygusal uyarılara daha kuvvetli tepki göstermektedirler. Bu kişilerin duygusal durumları sık ve hızlı bir biçimde değişiklik göstermekte ve duygusal yaşantı çeşitliliğini de beraberinde getirmektedir. MacDonald, duygusal şiddeti yoğun olan kişilerin, çevreyle ani olarak etkileşime girmeye motive olduklarını, ancak hem davranışsal yak-

laşma, hem de kaçınma sistemleri uyarılmaya yatkın olduğu için, sık sık birbiriyle çatışan hedeflere sahip olacaklarına dikkat çekmektedir.

Peabody ve Goldberg (1989), aslında İngilizce'de, duygusal dengeyi tanımlayan sıfatların daha az sayıda olduğunu belirtmektedirler. Bu görüşle tutarlı olarak, geçmiş çalışmalardaki faktör analizlerinde nörotisizm boyutunun karşıtı ucu olan duygusal dengeliliği temsil eden sıfatların daha da az sayıda olduğu gözlenmiştir. Kısaca bu uç, sakin, dengeli, rahat, heyecansız, tutarlı gibi sıfatlarla temsil edilmektedir. Türk dili üzerinde yapılan çalışmalar da bu bulgular ile tutarlılık göstermektedir (Somer, basımda; Somer & Goldberg, basımda).

V. Zeka ya da Deneyime Açıklık-Gelişmemişlik (Intelligence/Openness to Experience-Unintelligence)

Bu, beş faktör modelinde araştırmacıların üzerinde en az uzlaşmaya vardıkları faktördür. Goldberg (1992), Digman ve Inouye (1986), Peabody ve Goldberg (1989), bu faktörü *zeka* olarak isimlendirirken; Norman (1963) *kültür*, McCrae ve Costa (1985) ise *deneyime açıklık* olarak isimlendirmektedirler. Cattell (1947), değişkenlerinin tanımlarını oluştururken, kişilerin kendi ya da tanıdıkları tarafından derecelenen zeka ve ölçülen zekanın aynı olduğundan hareket ederek, zeka ile ilgili terimleri ölçeklerinden çıkarmış ve gerçek bir zeka testi geliştirmiştir. Zeka ile ilgili maddelerin çıkarılmasından sonra kalan ölçeklerden oluşan faktör Norman(1963)'ın çalışmaları sonucunda kültür olarak isimlendirilmiştir. Bu faktörü belirleyen ölçeklerden ikincisi "kültürlü-kaba, incelmış-ham" ve üçüncüsü "estetığe hassas-artistik duygulardan yoksun" değildir. Dördüncü değişken olan "hayalci-mantıklı" içerik olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu boyut bir anlamda zeka-

nın ifade edici ve kontrollü yönlerini karşılaştırmaktadır (Peabody ve Goldberg, 1989). Peabody ve Goldberg, geçmiş çalışmalarında bu faktörün beşinci faktörde kapsadığı değişkenleri inceledikten sonra, beşinci faktörün kültürden çok zeka ile ilişkili olduğu sonucuna varmışlardır. McCrae ve Costa (1985), Norman'ın önerdiği sınıflamanın yeterliğini incelemek için yaptıkları çalışma sonucunda, beşinci boyutu *analitik, karmaşık, meraklı, yaratıcı, bağımsız, liberal, geleneksel olmayan, orijinal, hayal gücü kuvvetli, ilgileri geniş, cesur, değişikliği seven, artistik, doğal, açık fikirli* gibi özellikleri içeren deneyime açıklık boyutu olarak isimlendirmişlerdir. Ancak yazarlar, ölçülen zekanın, hem derecelenen zekadan, hem de deneyime açıklık boyutundan ayrı bir faktör olduğu sonucuna varmışlardır.

McCrae (1987) yaratıcılığın, zeka ve kişilik boyutları arasında bir yerde bulunduğunu belirtmiş ve yaratıcılık, üretici düşünce ve deneyime açıklık boyutları arasındaki ilişkiye işaret etmiştir. Yazar bu noktada, deneyime açıklığın, yaratıcı kişilerin genel bir özelliği olduğu sonucuna varılabileceğini belirtmekte, ancak hangi koşullarda hangi kişilik alanlarının yaratıcılığın başarıya ulaşmasına katkıda bulunacağını araştırmaları gereken bir konu olduğuna dikkat çekmektedir. York ve John (1992) da, orta yaşlı kadınlarla yaptıkları araştırma sonucunda yaratıcı olarak tanımlanabilecek grubun, yaşama karşı açık, sorgulayıcı ve araştırmacı bir tavır içinde olduklarını belirtmektedirler. Yazarlar ayrıca, bu grubun bağımsız, zihinsel kapasitesi olan, kendini ifade eden, sosyal açıdan rahat ve statüsü olan kadınlar olduklarına da değinmektedirler.

McCrae ve Costa (1987), deneyime açıklık boyutunun bazı özelliklerinin (ör. duygulara açıklık) sıfatlarla iyi temsil edilemeyeceğine, bu

özelliklerin envanterle ölçümünün daha yüksek geçerlik katsayıları verdiğine de dikkat çekmektedirler.

Trapnell ve Wiggins (1990), beş-faktör modelindeki beşinci faktörün, diğer dört faktöre göre, kapsamının geniş ve yapılanmasının zayıf olduğuna işaret etmektedirler. Araştırmacılar kişilerarası ilişkiler ölçeğini beş faktörü kapsayacak şekilde genişletmek amacıyla yaptıkları çalışmalarında altı faktör elde etmişlerdir. Bunlardan diğer faktörlerle korelasyon göstermeyen maceracılık alt ölçeğini çıkararak, deneyime açıklık faktörünü *zeka*, *yaratıcılık*, *merak*, *düşünme* ve *geleneksel olmama* alt ölçeklerinden oluşturmuşlardır. Araştırmacılar, daha sonraki incelemelerinde zeka ve açıklık faktörlerinin birbirleriyle ilişkisinin düşük olduğunu dikkate alarak bu iki alt boyutun aynı faktör içerisinde birleştirilmesinin uygun olmayabileceğine işaret etmişlerdir. Peabody ve Goldberg (1989) ise, McCrae ve Costa'nın zekanın kontrollü yönünü değil, ifade edici yönünü açıklık boyutu ile ilgili gördüklerini, ancak bunun doğru olabilmesi için, gerekli bir koşulun bulunduğunu belirtmektedirler. Bu koşul, bu iki değişken tipinin aynı faktörden (zeka) değil, farklı faktörlerden yük alması gereğidir. Oysa yazarlar, çeşitli araştırma sonuçlarını incelediklerinde, bu koşulun sağlanmadığının görüldüğünü ifade etmektedirler. Araştırmacılar, inceledikleri 16 çalışmanın 14'ünde, bu iki değişkenin en yüksek yüklerini, aynı faktörden aldığına dikkat çekmektedirler. Peabody ve Goldberg, birçok veri seti ile tekrarladıkları analizlerinde bu faktörün zeka faktörü olarak isimlendirilebileceği sonucuna vardıklarını da belirtmektedirler.

Zihinsel yeteneğin deneyime açıklık boyutu ile ilişkili olduğu yukarıdaki araştırmalardan görülmektedir. Ancak yüksek zihinsel yete-

neklerin mi geniş ilgiler ve daha az geleneksel değerlere sahip olmaya yol açtığı, yoksa bu boyutta yüksek olmanın mı zihinsel yeteneklerin ilerlemesine katkıda bulunduğu araştırılması gereken bir sorudur.

Çeşitli yazarların üzerinde anlaşmakta güçlük çektikleri bu faktör, Türkçe'de kişilik özelliklerinin yapısını inceleyen araştırma sonuçlarında (Somer, basımda; Somer ve Goldberg, basımda) daha çok McCrae ve Costa'nın bulguları ile tutarlı olarak gelenekselliğe karşın, açık fikirlilikle betimlenebilen bir özellik göstermektedir. 'Zeki, akıllı' gibi sıfatlardan daha çok, 'entelektüel, aydın, araştırmacı' vb. sıfatların bu faktörden yüksek yük alması, geleneksellik ve açık fikirlilik gibi sıfatlara bağlanması bu kişilik boyutuna ilişkin terimlerin Türkçe'de kişilerin yeteneklerinden çok eğilimleri, yaşam tarzları ve tercihleri ile şekillendiğine işaret etmektedir.

Kişilik Özelliklerinin Diğer Psikolojik Yapı ve Kavramlarla İlişkisi ve Çerçeve Olarak Beş-Faktör Modeli

Beş faktör modelinin en önemli iddialarından birisi, kişilik boyutları için bir sınıflama sistemi oluşturabilmek ve böylece alanda çok dağınık bir görünüm sergileyen kişilik araştırmaları arasında bir bağlantı kurmaya olanak sağlamaktır. Bir çok araştırmacı modelin çeşitli psikolojik yapı ve kavramlarla ilişkisini kurma yolunda yoğun çaba göstermektedirler.

McCrae ve Costa (1991a), kişilik özellikleri ile duyguların birbirlerine çok yakından bağlı olduğuna işaret etmekte ve çoğunlukla kişilik envanterlerindeki maddeleri, duygulanım durumları ile ilgili ölçümlerdeki maddelerden ayırdetmenin, güç olduğuna dikkat çekmekte-

dirler. Izard, Libero, Putnam ve Haynes (1993), yapılan birçok araştırma sonucunun duygularla, mizaç ve kişilik boyutları arasında yakın ilişkiler bulunduğuna dair veriler ortaya koyduğunu saptamışlardır. Izard ve arkadaşlarının yürüttüğü bir dizi araştırma, duygular ve kişilik arasındaki bağları kurmada önemli bir kuramsal çerçeve oluşturmuştur. Izard'ın duyguların özelliklerini açıklamaya yönelik olarak geliştirdiği altı temel önerme, duygu ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkileri anlamada kuramsal bir çerçeve hazırlamaktadır. Duyguların, kişilik özelliklerinin kendi içinde örgütlenmesinde önemli bir rol oynadığı konusunda farklı kuramsal yaklaşımlar arasında bir uzlaşma sağlamak mümkündür. Örneğin, deneysel olarak neşeli ve mutlu bir duygusal durum içine sokulan kişilerin, başkalarını da neşeli olarak algıladıkları ve başkalarına ilişkin olumlu izlenimler bildirdiklerini gösteren araştırma bulguları, karakteristik olarak neşeli bir duygusal durum içinde olan kişilerin sosyal durumlardan zevk alacaklarına ve dışadönüklük boyutunda yüksek olacaklarına işaret etmektedir (Izard ve ark., 1993). Bu görüş çerçevesinde kişilik özelliklerinin gelişmesinden sonra bu özelliklerin duyguların uyarılmasını ve düzenlenmesini de etkiledikleri kabul edilmektedir. Izard ve ark., son yıllarda beş faktör modeline göre geliştirilmiş kişilik testleriyle duygu-kişilik ilişkisini inceleyen araştırmalarda, iki temel duygusal boyutun (olumlu ve olumsuz duygulanım) beş kişilik faktörüyle ilişki gösterdiğine ilişkin verilere de dikkat çekmektedirler. Yazarlar normal koşullarda, belli bir duygunun seçici algı ve belli türde düşünce ve davranışların örgütlenmesi ve güdülenmesi yoluyla, normal kişilik özelliklerinin gelişmesine katkıda bulunduğunu belirtmektedirler. Buna karşın, örneğin çocuk istismarı ve yanlış eğitim gibi

zorlayıcı çevre koşulları, algıları çarpıtan şiddetli duyguları uyararak, duygu, biliş ve davranışlar arasında uygun olmayan ilişkiler kurulmasına yol açmakta, bu da sonuçta psikopatolojinin gelişmesine neden olur.

McCrae ve Costa (1991a), psikolojik sağlık ve kendini iyi durumda hissetme (well-being) ile beş-faktör modeli boyutları arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Bu araştırmacılar, olumlu ve olumsuz duygulanım olarak isimlendirilen iki temel duygusal boyut ile, yine iki temel psikolojik fenomen olan, zevk ve acı arasında gözlenen yakın ilişkiye dikkat çekmektedirler. Yazarlar, zevk verici olayların acı verici olaylardan daha çok yaşandığı durumlarda, kendini iyi durumda hissetmenin ya da psikolojik sağlığın daha yüksek olacağına işaret etmekte ve bu iki yaşantı arasındaki oranın psikolojik sağlığın bir ölçütü olacağını ileri sürmektedirler. McCrae ve Costa geçmişteki çalışmaların bu iki duygusal durumun birbirinin karşıt uçları olmadığını, nisbeten bağımsız boyutlar olduğunu gösterdiğini ve algılanan mutluluğa her ikisinin de katkıda bulunduğunu belirtmektedirler. Yazarlar, yumuşak başlılık ve sorumluluk boyutlarının iyi-olma üzerinde doğrudan olmasa da aracı değişkenler olarak etkilerinin olduğuna işaret etmektedirler. Yumuşak başlı insanlar sıcak, cömert ve sevgi doludurlar. Sorumluluk boyutunda yüksek kişiler ise etkili, yeterli ve çalışkandır. Birincisindeki yükseklik kişilerarası ilişkilerde başarıya yol açarken, ikincisi yaşam kalitesini yükselterek yaşam doyumunu arttırırlar. Yazarlar, bunun Freud'un 'sevgi ve çalışma psikolojik sağlık ve mutluluğun temelidir' demekle kastettiği şey olabileceğine işaret etmektedirler. Böylece bu yolla, bu tür kişiler daha az olumsuz duyguları ve daha çok olumlu duyguları yaşarlar, yani kişilik özellikleri günlük yaşamda daha az güç-

lük ve daha çok doyum yaşamalarına katkıda bulunur. Ancak bu hipotezin, etkileşimci bir yaklaşım olduğu da ifade edilmektedir. Diğer bir deyişle, psikolojik sağlığın uygun kişisel eğilimlerin yanısıra, bunları ifade etme imkanının ortaya çıkmasına da bağlı olduğunu belirtmektedirler. Bu bulgularla tutarlı olarak, McCrae ve Costa (1988d), ailelerin çocuk yetiştirme tutumları ile kişilik özellikleri arasındaki ilişkilerin incelendiği araştırmalarında, ailelerini sevgi dolu olarak tanımlayan deneklerin, nörotisizm boyutunda düşük, dışadönüklük, yumuşak başlılık, sorumluluk ve deneyime açıklık boyutlarında yüksek puan aldıklarını bulmuşlardır. Yumuşak başlılık ve sorumluluk boyutunun daha çok sosyalizasyon sonucunda kazanılan kişilik özellikleri olarak düşünüldüğü ve bu nedenle ailenin yetiştirme yaklaşımıyla daha çok ilişkili görüldüğü belirtilmektedir. Yumuşak başlı kişiler özgeci, sempatik, işbirliğine yatkın kişiler olarak tanımlanmaktadır ve güvenli aile ilişkilerinin bir sonucu olarak da bu kişiler, Erikson'un belirttiği temel güven duygusuna sahiptirler. Sorumluluk boyutunda yüksek kişiler hırslı, dikkatli, özenli, öz-disiplinli ve kararlı kişilerdir ve bu özelliklerin de ailenin kurallara sıkı sıkıya bağlı kalınması yolundaki ısrarlı talebiyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Emmons ve Diener, sosyalliğin, olumlu duygulanım ile ilişkili olmasını beklemenin mantıklı olacağını, çünkü 'başka insanların bir kişiye gösterecekleri dikkat ve ilginin, temel bazı ihtiyaçları karşılayacağı ve bunun da olumlu duyguları güçlendireceği öne sürülmektedir (akt. McFatter, 1994). Diğer taraftan, uygun olmayan dürtülerini engellemekte güçlük çeken ve davranışlarının sonuçlarını hesaba katmayan tepisel kişiler, olumsuz durumlarla daha sık karşılaşacak ve olumsuz duygulara daha yatkın olacaklardır.

Beş Faktör Modeli ve İhtiyaçlar

McCrae ve Costa (1988b), Murray'in ihtiyaçları ile beş temel faktörün ilişkisini incelemenin iki amaca hizmet edeceğini belirtmektedirler. Birincisi, beş faktör modelinin kişiliğin güdüsel yönünü kapsama derecesini değerlendirerek modeli daha anlaşılır kılmak, ikincisi ise açık ilişkiler bulunursa Murray'in ihtiyaçlarını tanıdık bir çerçeveye içinde sınıflamaktır. Yazarlar bazı kuramcıların ihtiyaçlarla, kişilik özellikleri arasına keskin ayırımlar koyduklarını, ihtiyaçları düşünme ve planlama gerektiren hedefe yönelmiş eğilimler olarak nitelerken, kişilik özelliklerini, aşağı yukarı otomatik bir şekilde işlev gösteren, rutin alışkanlık ve stiller olarak tanımladıklarını belirtmektedirler. Kişilik özelliği kuramcıları ise bu özellikleri güdüsel, duygusal, davranışsal ve tutumsal yönleri olan kalıcı yatkınlıklar olarak görürler ve farklılığı vurgulamazlar. McCrae ve Costa, Murray'in ihtiyaçlarından hareketle geliştirilen Kişisel Araştırma Formu (PRF) ile, beş-faktör modelinden hareketle geliştirilen NEO Kişilik Envanteri arasında, kuramsal temelleri farklı olmasına rağmen birbirine karşılık gelen ölçekler bulunduğu işaret etmektedirler. Örneğin, PRF'deki *yakın ilişki ihtiyacı*, NEO'da *topluluğu sevme* ölçeğine karşılık gelirken, *değişiklik ihtiyacı*, deneyime açıklık boyutuna karşılık gelmektedir. McCrae ve Costa (1988b), araştırmaları sonucunda, NEO ve PRF arasında yüksek düzeyde ilişkiler bulmuşlardır. PRF genelde *güdüsel kişilik özelliklerini* ölçen bir envanter olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçların, güdüsel kişilik özelliklerinin daha geniş kapsamlı olarak duyguları, tutumları ve davranışları içerdiğini ve bu nedenle beş faktör modelinin hem kişilik özelliklerini hem de ihtiyaçları kapsayacak

cak bir sınıflama olarak değerlendirilebileceği öne sürülmektedir. Bu sonuçlarla paralel olarak Piedmont, McCrae ve Costa (1992), Edwards Kişisel Tercih Envanteri'nde ele alınan ihtiyaçlarla, beş faktör modeli arasındaki ilişkiyi inceledikleri araştırmada, kişilik özellikleri ile ihtiyaçlar arasında güçlü ilişkiler elde etmişlerdir. Yazarlar bazı ihtiyaçların beş faktörün kombinasyonlarına karşılık geldiğini belirtmektedir. Örneğin özerklik ihtiyacının, bağımsız düşünme ve geleneksel olmama gibi özellikleri içeren açıklık boyutu ile ilgili olduğu, otoriteyi eleştirme ihtiyacının, yumuşak başlılık boyutunda düşük olanların özellikleri olduğu, sorumluluktan kaçınma ihtiyacının düşük sorumluluk boyutu ile ilgili olduğu gözlenmiştir. Yazarlar, Kişisel Tercih Envanteri ile ölçülen ihtiyaçlardan bir çoğundan hareketle farklı hipotezleri sürmüşlerdir. Buna göre sosyal, girişken ve eğlenceyi seven dışadönüklerin, ilişki kurma, baskınlık ve gösteriş gibi ihtiyaçlarda yüksek olacağı, entellektüel merak, ve farklı ilgileri olan deneyime açıklık boyutunda yüksek olanların değişim ve sonlandırma ihtiyaçlarının yüksek olacağı, hedeflere ulaşmada sabırlı ve ısrarlı olma, dikkatli bir organizasyona sahip olma gibi özellikleri içeren sorumluluk boyutunda yüksek kişilerin de başarı, düzen ve tutarlılık ihtiyaçlarının yüksek olacağı düşünülmektedir. Hiyerarşik bir yapı içinde düşünüldüğünde, üst düzey beş faktörün bireylerin kişilik yapılarının tanımlanmasında pratik organizasyonel bir temel sağlarken, faktörleri belirleyen alttaki alanların incelenmesi bireylerin daha ayrıntılı tanınmasına imkan sağlayacaktır (Costa ve McCrae, 1995). Bu nedenle McCrae ve Costa (1988b), Jackson'ın işaret ettiği gibi, ihtiyaç ya da kişilik özelliklerini genel bir çerçeve içinde ele almanın, alt ölçeklerin önemini yadsımaya yol

açmaması gerektiğini de önemle vurgulamaktadırlar.

Beş Faktör ve Diğer Bireysel Özellikler

McCrae ve Costa (1989b), beş faktör modelinin çeşitli kişilik ölçekleriyle ölçülen psikolojik yapılara bir çerçeve oluşturacağı hipotezi çerçevesinde, Jung'un kuramındaki psikolojik tipler bağlamında değerlendirilebilecek olan, Myers-Briggs Tip Ölçeği (MBTÖ) ile bağlantılarını araştırmışlardır. Yazarlar korelasyonel analizlerin, dört MBTÖ alt ölçeğinin normal kişilikteki beş temel boyuttan dördüne ilişkin ölçümler sağladığı sonucuna varmışlardır. McCrae ve Costa, MBTÖ'nün bulgularını daha kapsamlı ve bilinen bir çerçevede yorumlama açısından beş faktör modelinin alternatif bir temel oluşturacağına işaret etmektedirler.

McCrae ve Costa (1988c) başka bir çalışmada yaş, kişilik ve özsaygı arasındaki ilişkileri araştırmışlar, özsaygının düşük duygusal denge ve yüksek dışadönüklük ile ilişkili olduğunu, ancak yaşla bir ilişki göstermediğini bulmuşlardır. Duygusal olarak dengeli, neşeli ve iyimser kişiler, kendileri hakkında da daha olumlu görüşlere sahip olmaktadır. Yazarlar, yaş gibi sosyal yapısal değişkenlere oranla kişilik özelliklerinin benlik saygısını açıklamakta daha önemli olarak görüldüğüne de dikkat çekmektedirler.

Marshall, Wortman, Vickers, Kusulas ve Hervig (1994), beş-faktör modelinin kişilik-sağlık araştırmalarına bir çerçeve oluşturup oluşturamayacağını inceledikleri araştırma sonucunda; (1) Sağlıkla ilgili birçok ölçek ve boyutun, geniş kişilik boyutlarının bir karışımını kapsadığı, (2) Sağlıkla ilgili çok sayıdaki kişilik araçlarındaki varyasyonun önemli ölçüde beş

faktör modeliyle açıklanabildiğini belirtmektedirler. Yazarlar, deneyime açıklık ve sorumluluk boyutlarının, bugüne kadarki sağlık-kişilik araştırmalarında ihmal edilmiş olduğunu belirtmekte, oysa mevcut sağlık-kişilik araştırmalarının bu iki boyutun önemli bir rol oynayabileceğine ilişkin veriler içerdiğine de dikkat çekmektedirler. Örneğin, sorumluluk boyutunun, fiziksel zindelik daha iyi sağlık alışkanlıkları ve uzun ömürle ilişkili görüldüğünü belirtmektedirler. Deneyime açıklık boyutunun ise sağlığa ilişkin yüksek risk içeren davranışlarla bağlantılı olduğu belirtilmektedir.

Sonuç olarak yukarıda özetlenen araştırma sonuçları, beş-faktör modelinin, kişilik araştırmalarına uygun bir çerçeve oluşturma yolundaki öngörülerini destekler görünmektedir.

Kişilik Özelliklerinin Zaman İçerisindeki Tutarlılığına İlişkin Veriler

Bir kişilik özelliği boyutunda belli bir zamanda yüksek puan alan kişi aradan zaman geçtiğinde yine bu özellikte yüksek olarak kalmakta mıdır? Yapılan çeşitli araştırmaların bu soruyu olumlu biçimde yanıtlayacak veriler sunmaktadır.

Conley (1985), kişilik özelliklerinin uzun süreli tutarlılığına ilişkin yürüttüğü meta-analiz sonuçlarının sosyal dışadönüklük, nörotisizm ve psikotisizm boyutlarının yüksek düzeyde uzun süreli tutarlılık gösterdiğine ilişkin kanıtlar sunduğunu saptamış ve yetişkin örnekleme bazı kişilik özelliklerinin uzun süreli tutarlılığını 20 yıllık bir zaman aralığında araştırmıştır. Conley, analizlerinde çokluözellik-çokluyöntem tekniğini kullanmıştır. Çokluözellik-çokluyöntem türü analizlerde birden fazla kişilik özelliği, birden fazla yöntemle değerlendirilmektedir.

Yöntemler arasındaki uyum ve kuramsal yapılar arasındaki farklılaşmaya işaret eden korelasyonel sonuçlar, kişilik özelliklerinin, birbirinin tekrarı ya da aynı yöntemi kullanmaktan kaynaklanan etkilerden ziyade gerçek ve farklı yapılar olduğunun kanıtı olarak ele alınmaktadır. Conley'in sonuçları, sosyal dışadönüklük, nörotisizm ve dürtü kontrolündeki bireysel farklılıkların her iki cinsiyette de uzun süreli tutarlılık gösterdiğine işaret etmektedir. Sonuçlar, ilk gençlik yıllarında ortaya çıkan kişilik yapısının, 20 yıl sonra devam ettiğini göstermektedir. Yazar, son elli yılda yapılan uzunlamasına çalışmaların sonuçlarının, çeşitli değerlendirme metodları arasında genellenebilecek ve yetişkinlik süresince tutarlılığını sürdüren bir dizi kişilik özelliklerinin varlığına işaret ettiklerini belirtmektedir.

McCrae ve Costa (1988c), uzunlamasına olarak sürdürülen bir çok boylamsal çalışmanın kişilik özelliklerindeki ortalama bir düzeyin, yetişkinlikte 40 yıl gibi sürelerle tutarlılığını sürdürdüğüne ilişkin verileri bildirdiklerin bulunduğunu belirtmektedirler. Araştırmacılar, kişilik özelliklerinin tutarlılığına ilişkin olarak düzenledikleri 6 yıllık boylamsal bir çalışma sonucunda, nörotisizm, dışadönüklük, deneyime açıklık, uyumluluk ve sorumluluk boyutlarında oldukça yüksek test-tekrar test korelasyonları bulmuşlardır. Yazarlar, aktivite, olumlu duygular ve etkinliklere açıklık alt ölçeklerinde olgunlaşmaya bağlı olduğu düşünülen görece hafif düşüşler bildirmişlerdir. Yazarlar diğer 20 ölçekte belirgin bir olgunlaşma etkisinin görülmediğini ifade etmektedirler. Costa ve McCrae, ortalama değerlerde de, 6 yıl sonra çok küçük farklılıkların bulunduğunu belirtmektedirler. Yazarlar, farklı boylamsal çalışmaların yaşanmanın kendisinin kişilik üzerinde çok az bir

etkiye sahip olduğunu ortaya koyduklarını ve bunun da yaşlanma süreci içerisinde hastalıklar, boşanmalar, işsizlik gibi çeşitli olumsuz olayların yaşanıyor olmasına rağmen elde edilmiş bir sonuç olduğuna dikkat çekmektedirler. Ayrıca, normal popülasyonda çok büyük bir değişiklik gözlenmezken, kişilikteki çarpıcı değişikliklerin daha çok psikiyatrik ya da nörofizyolojik sorunları-bozuklukları olan kişilerde ortaya çıkmasının beklenebileceği ve gelecekteki araştırmaların bu özel gruplarda göz önüne alınması önerilmektedir.

McCrae (1993), kişilik özelliklerinin kendini değerlendirme ölçeklerindeki uzun süreli tutarlılığına ilişkin olarak, McCrae ve Costa'nın yaptıkları araştırmalarda 3 ve 30 sene aralıklarla .70 civarında kararlılık katsayıları elde ettiklerini belirtmektedir. McCrae araştırmasında, kendilik-farkındalığı (self-awareness), kendini yönetme ve deneyime açıklık gibi değişkenlerin kişilik özelliklerinin tutarlılığında ara değişkenler olarak etkisini incelemiş ve anlamlı bir ilişki bulamamıştır. Yazar genelde, kişilikteki temel eğilimlerin zaman içinde tutarlı kalırken, karakteristik adaptasyonların daha az tutarlı olduklarını belirtmektedir.

Beş faktör kişilik boyutlarının çocuklarda ve gençlerde de gözlemlendiğine ilişkin araştırma bulguları vardır. Digman ve Inouye (1986), okul yaşındaki çocuklara ilişkin öğretmen değerlendirmeleri sonucunda, Digman ve Takemoto-Chock'un çocuklar üzerindeki bulguları ile uyumlu olarak beş temel faktörü bulmuşlardır. Victor, Chambers, Halverson ve Havill (1998), yine okul çağındaki çocuklarla yürüttükleri çalışmalarında, beş faktörün öğretmen değerlendirmeleri, kendini değerlendirme ve arkadaş değerlendirmeleri arasında gösterdiği ilişkileri ve bunların 6 yıllık bir izleme çalışması sonu-

cundaki tutarlılıklarını araştırmışlar ve beş-faktör lehine bulgular rapor etmişlerdir.

Kısaca, yukarıda özetlenen araştırma sonuçları kişilik özelliklerinin uzun süreli tutarlılığını destekleyici yönde kayda değer miktarda veri olduğunu göstermektedir.

Beş-Faktör Kişilik Boyutlarının Pratik Kullanımına İlişkin Veriler

Kişiliğin uzun süreli tutarlılığına ilişkin araştırmaların temel amacı, temelde yaşam olaylarını yordayabilmektir. Bu nedenle kişilik özellikleri bireylerin davranış, tutum ve sağlıklarında ne tür yatkınlıklar yaratmaktadır sorusu önem kazanmaktadır.

McCrae ve Costa (1991c), beş-faktör modeliyle ölçülen kişilik özelliklerinin rehberlik kullanımına ilişkin önerilerde bulunmaktadır. Beş-faktör modelinde kapsanan kişilik özelliklerini ölçmek üzere geliştirilen ölçeklerin, psikopatolojik kaynaklı olmamaları, görece kısa olmaları ve bireylerin zayıf ve güçlü yanlarına duyarlı olmaları nedeniyle rehberlik amacıyla kullanımı uygun bulunmaktadır. Araştırmacılar beş faktörün, yetişkin örneklemin yanı sıra, çocuklarda, gençlerde ve yaşlılarda da bulunduğu işaret etmektedirler. Yazarlar bu kişilik özelliklerinin, insanların yaşamlarında kalıcı ve kapsamlı etkilerinin olduğunu belirtmektedirler. McCrae ve Costa, araştırmaların bu kişilik özelliklerinin yetişkinlikte uzun süreli etkileri olduğunu ve strese ilişkin tepkileri, mesleki ilgileri, yaratıcılık, kişilerarası ilişkiler ve psikoterapiye gösterilen tepkileri etkilediklerini gösterdiğini ifade etmektedirler. Shaver ve Brennan (1992) da, beş faktör boyutları ile yetişkinlikteki bağlanma stilleri ve yakın ilişkilerin niteliği arasında kuramsal olarak tutarlı anlamlı ilişkiler bulduklarını bildirmektedirler.

McCrae ve Costa (1991c), beş faktör modelini ölçmek üzere geliştirdikleri NEO kişilik envanterinin kişilerin öz disiplini, çalışma isteği, duygusal dengesi, cesaretleri, sosyal dengeleri, liderlik yetenekleri, problem çözmeye yaklaşım biçimleri veya insan sevgisi ve cömertlik gibi özellikleri hakkında danışmanlara yararlı bilgiler sağlayacağını belirtmektedirler. Araştırmacılar, ilgilerin mesleki başarıda önem taşımakla birlikte tek belirleyici olmadığına dikkat çekmekte ve kişilerin yetenek ve eğitimlerinin yanısıra, sosyal becerilerinin, stresi tolere etme düzeylerinin, hırs ve çalışkanlıklarının da iş başarısında önem taşıdığına işaret etmektedirler. Yazarlar, iş ve adayın uyumunda, duygusal, kişilerarası, tutumsal ve güdüsel stillerin de değerlendirilmesinin gereğine değinmektedirler. Ayrıca temel kişilik özelliklerinin, bireylerin işlerinden aldıkları doyum düzeyine de ışık tutabileceğini belirtmektedirler. Örneğin deneyime açık kişiler, değişiklikten hoşlandıklarından ve genellikle yenilik arayışı içinde olduklarından daha sık iş değiştirirlerken, nörotisizm boyutunda yüksek olan kişiler, genelde yaşamlarında pek doyum alamadıkları için işlerinden memnuniyetsizlik gösterebilirler. Son yıllarda yapılan birçok araştırma, bu görüşlerini destekler niteliktedir.

Goldberg (1993), çoğu araştırmacının kişilik ölçümlerinin beş-faktör modeli içinde sınıflandırıldığında, bir dizi iş başarısı ölçütüyle sistematik olarak ilişki gösterdiği sonucuna varabileceğini ileri sürmektedir. Barrick ve Mount (1991), beş-faktör modelindeki III. faktör olan sorumluluk boyutunun tüm iş kollarında en güçlü yordayıcı değişken olduğunu, ve aslında bu boyuttaki kişilik özelliklerinin iş başarısına katkıda bulunmadığı bir işi düşünmenin zor olduğunu belirtmektedirler. Tett, Jackson ve

Rothstein (1991) ise, yaptıkları meta-analitik derleme sonucunda, yumuşak başlılık faktöründeki ölçümlerin iş başarısı ölçütleri ile en yüksek korelasyonları gösterdiği sonucuna vardıklarını belirtmektedirler. Barrick ve Mount (1993) da, yöneticilerle yaptıkları araştırma sonucunda, sorumluluk ve dışadönüklük boyutlarının iş başarısı ile anlamlı düzeyde ilişkiler gösterdiğini bulmuşlardır. Yazarlar ayrıca bu boyutların, yöneticilik gibi yüksek düzeyde özerklik gerektiren iş türlerinde, bu özelliği daha az gerektiren iş türlerine göre, daha geçerli yordayıcı olduklarına işaret etmektedirler. Yumuşak başlılık boyutunun da yüksek düzeyde özerklik gerektiren işler için, düşük olanlara göre daha geçerli bir yordayıcı olduğunu, ancak bu korelasyonların negatif yönde olduğunu belirtmektedirler. Goldberg (1993), son yıllardaki birçok araştırmanın bazı kişilik ölçümlerinin çeşitli işlere ilişkin ölçütleri yordamadaki geçerliklerinin bilişsel ölçümlere göre önemli bir ilerleme kaydettiği sonucunu gösterdiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca Hogan, işe eleman seçiminde birçok bilişsel ölçümün aksine, kişilik ölçümlerinin farklı sosyal gruplar için ayrımcılığa yol açacak türde etkilerinin hemen hemen bulunmadığına işaret etmektedir (akt. Goldberg, 1993). Hough, Eaton, Dunnette, Camp ve McCloy (1990) da kişilik ölçümlerinde istenen yönde çarpıtmanın mümkün olmasına rağmen, iş başvurusunda bulunanların çoğunun bu tür çarpıtmalardan kaçındığını belirtmektedirler.

McCrae ve Costa (1991b), çeşitli psikiyatrik hastalara uygun psikoterapi yaklaşımını belirlemede beş faktör modelinin yararlarını inceleyen araştırmalara örnekler vermektedirler. Bu araştırmacılar, taramalarında Miller'ın yaklaşımı temelinde dışadönüklerin, konuşma-

yönelimli terapilerden yarar göreceklerine, içedönüklerin ise görev-yönelimli terapilerden daha çok faydalanacağına dair denenceye dikkat çekmektedirler. Aynı zamanda yazarlar, Shea'nın, kişilerarası terapide dışadönük depresif hastaların daha etkin olduklarını içedönük hastalarda ise antidepresan ilaç tedavisinin daha etkili olduğunu bulguladığını belirtmektedirler. Son olarak McCrae, Costa, Del-Pilar, Rolland ve Parker (1998), beş faktör modelinin klinik, eğitim ve organizasyonlarda kullanımının kültürler arası genellenebilirliği için uygun bir model oluşturmakta olduğuna dikkat çekmektedirler.

Yukarıdaki araştırma bulguları beş faktör modelinin kişilik araştırmalarından beklenen günlük yaşam olaylarına ilişkin tahminler yürütebilme konusunda umut verici olduğunu ortaya koymuştur. Ancak bu konularda halen çok sayıda araştırmaya ihtiyaç duyulduğu da açıktır.

Kültürlerarası Çalışmalar

Beş faktör modelinin önemli iddialarından birisi de kapsanan kişilik yapılarının kültürlerarası bir görünüm sergileyeceğidir. Böyle bir iddianın geçerlik kazanması McCrae ve Costa'nın (1997) ifade ettiği gibi, insanların kişilik yapılarının bazılarının biyolojik kökenleri olabileceğine dair ipuçları sağlayabileceği gibi, bu evrensel özellikler yalnızca insanların grup halinde yaşama, düşünceleri soyutlayabilme yeteneği ya da ölümlülüğünün farkında olma gibi ortak insani deneyimlerin psikolojik bir sonucu da olabilir.

Paunonen ve ark. (1992), beş faktör modelinin evrensel olup olmadığı sorusuna cevap verebilmek için değerlerin toplumsallaşma süreçlerinin ve yaşam tarzlarının farklılaştığı kül-

türlerde araştırmalar yapılmasının gereğine işaret etmektedirler. Beş-faktör modeli üzerine yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunu Hint-Avrupa dil grubu üzerinde yapılan çalışmalar oluşturmakla birlikte, kişiliğin faktör yapısını farklı dil grupları üzerinde inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır.

Bond, Nakazato ve Shiraishi (1975), yaptıkları çalışmada, Norman'ın 20 ölçeğini Japonya'ya tercüme etmişler ve Japonya'da üniversite öğrencilerine uygulamışlardır. Araştırmacılar faktör analizi sonucunda net bir şekilde ortaya çıkan beş faktör bulmuşlardır. Beşinci faktör dışında, diğer dört faktör, Norman'ın faktörleri ile büyük ölçüde uygunluk göstermektedir. Araştırmacılar, maddelerin faktörlere dağılımının, Japon ve Amerikalı öğrencilerin davranış tanımlarını aynı yönde yorumladıklarını gösterdiğini, bu sonuçların Bond ve Tornatsky'nin bulgularıyla da uyum gösterdiğini belirtmektedirler. Yazarlar, bulgularını Guthrie ve Bennett'in Filipinli öğrencilerle yaptıkları çalışmanın sonuçları ile de karşılaştırmışlardır. İlk dört faktör, her iki çalışmada da büyük ölçüde uygunluk göstermektedir. Ancak V. faktör Filipinli öğrencilerden elde edilen faktörle pek fazla uyumlu bulunmamıştır. Amelang ve Borkenau Almanya'da, Birenbaum ve Montag İsrail'de yaptıkları çalışmalarda beş faktör modelini destekleyici veriler elde etmişlerdir (akt. Digman, 1990). Digman, taramasında beş faktörün bugüne kadar çeşitli dillerde yapılan çalışmalarda ortaya çıkmasının, beş faktörle kişilikte çok temel olan bir yapının içerildiğine işaret ettiğini belirtmektedir. Digman, dile ya da kültüre bağlı olmaksızın dünyanın her yerinde insanların kişiliği, ortak bir yorumlama biçimi olup olmadığı sorusunu sormaktadır. Piedmont ve Chae (1997), Kore'de yetişkinlerle yürüttükleri

çalışmaları sonucunda, beş-faktör modelinin kültürlerarası genellenabilirliğine ilişkin destekleyici veriler elde ettiklerini belirtmektedirler. Paunonen, Jackson, Forsterling ve Trezebinski (1992) de, beş-faktör modelinin genellenebilirliğine ilişkin verilerin, yalnızca İngiliz diliyle sınırlı olmadığına değinmektedirler. Araştırmacılar, sözel ve sözel olmayan kişilik envanterleri ile 4 ülkede (Kanada, Finlandiya, Polonya ve Almanya) yürüttükleri çalışmada beş-faktör modelini destekleyen bulgular elde etmişlerdir. Yazarlar, bulgularının beş faktör modelinin kişilik ölçümünde dile dayalı ölçümler kullanmaktan ve yalnızca dilin yapısındaki kelime anlamlarının benzerliğinden kaynaklanmadığını gösterdiğini belirtmektedirler. McCrae ve Costa (1997) da, beş farklı dil grubunda yapılan çalışmaları karşılaştırdıklarında bulgularının, beş-faktör modelinin uluslararası genellenebilirliğine ilişkin güçlü ipuçları sağladığını belirtmektedirler.

Kişilik tanımlayıcı terimlerle ilgili çalışmalar Çince (Yang ve Bond), Çekoslovakça (Hrebickova), Hollandaca (De Raad), Filipince (Church, Katigbak ve Reyes), Almanca (Ostendorf), İbranice (Almagor, Tellegen ve Waller), Macarca (Szirmak ve De Raad), İtalyanca (Caprara ve Perugini), Lehçe (Szarota), ve Rusça (Smelyov ve Pokhilko) dillerinde de çalışılmıştır (bu çalışmaların bir özeti De Raad, Perugoni, Hrebickova ve Szarota, 1998'de bulunabilir).

Somer (basımda), Somer ve Goldberg (basımda), Türkçe'de sıfatlarla temsil edilen kişilik özelliklerinin organizasyonunu incelediği çalışmalarda, Beş-Faktör modelini destekleyici veriler elde etmişlerdir. Bulgular, Türkçe'de kişilik özelliği tanımlayan sıfatların, yurtdışındaki çalışmalarla uyumlu olarak dışadönüklük,

sorumluluk, yumuşak başlılık/uzlaşılabilirlik, duygusal dengelilik ve nispeten daha düşük bir güvenle, deneyime açıklık/zeka olarak isimlendirilen beş temel kişilik boyutuyla temsil edilebileceğine dair ipuçları vermektedir. McCrae ve Costa'nın (1985) deneyime açıklık, Norman'ın (1963) kültür ya da Goldberg'in (1992) zeka olarak isimlendirdiği beşinci faktör diğer dört faktöre göre nispeten daha belirsiz bir yapı göstermektedir. Bu faktörle ilgili olarak literatürde de oldukça çelişkili sonuçlar bulunmakta ve bunun içerisinde üzerinde tartışmaların yoğunlaştığı bir faktör olduğu görülmektedir. Somer ve Goldberg'in çalışmaları sonucunda beşinci faktör olarak ortaya çıkan bu faktörün tutuculuk ve muhafazakarlığa karşın yenilikçi bir yaklaşımı kutuplaştıran bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar hem dünyadaki çeşitli çalışmalarda hem de ülkemizdeki çalışma sonucunda diğer dört faktöre göre biraz daha karmaşık bir yapı gösteren beşinci faktörün yapısını netleştirmeye yönelik yeni çalışmaların gereğine işaret etmektedir.

Sonuç

Saucier ve Goldberg'in (1996) ifade ettiği gibi, beş-faktör modeli kişilik araştırmalarında bir son söz olmaktan çok bir başlangıçtır. Kişilik özelliklerini temsil edebilecek bir organizasyonda beş büyük faktör üzerinde ilerleyen bir uzlaşmaya doğru gidilmesine rağmen, bu model henüz kişilik dinamiklerini 'açıklayıcı' bir model olarak değil, 'tanımlayıcı' bir model olarak düşünülmemelidir. Çeşitli kültürlerin yaşayan dillerinde 'algılanan' kişilik özelliklerini temsil etmede ana dili referans noktası olarak, psikolojik farklılıkların bilimsel olarak incelenmesine uygun bir başlangıç noktası sağlamaktadır. Ancak böyle bir konumda olması, insanın kişiliği-

nin doğası hakkında yapılacak kuramsal ve açıklayıcı çalışmaları birleştirici bir harita rolü oynamasını engellemektedir. Ozer ve Reise'nin (1994) büyük beşli modelin kişilik değişkenlerini bir harita içinde hiyerarşik olarak örgütleyerek faydalı bir sınıflama sistemi elde edildiğini ifade etmektedir. Model'in kendisi bir kuram değildir; daha ziyade kuramla açıklanabilecek fenomeni organize etmektedir. Dolayısıyla model, açıklayıcı kuramlarla bağını kuran çabaların artması ile, kişilik konusundaki araştırma sonuçlarının kümülatif bir bilgi oluşturmaya önemli katkılarda bulunacaktır. Geçtiğimiz sayfalarda özetlendiği gibi, son 20 yıl içinde modelin kültürlerarası karşılaştırılabilirliğine destek sağlayan verilerin artması; çocuklukta ve yetişkinlikte varlığını hissettirdiğine ilişkin çalışma sonuçları; kişilik alanındaki çeşitli çalışmaları ilişkilendirme yoluna gitmesi farklı yaşam pratikleri ile ilişkisinin kurulabilmesi ve boyutlardan bazılarının biyolojik temelleri olduğuna ilişkin görüşlerin artmasının, modeli psikologlar için ilginç ve üzerinde çalışmaya değer kılmakta olduğu açıktır.

Kanımızca modelin kişilik özelliklerinin yapılanmasında 'kültürlerarası' bir oluşum araması bu alandaki çalışmalar için büyük güçlükleri ve tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Dil'in insanın çevreyi anlamlandırması ve kurgulaması konusundaki etkileri felsefi boyutlarda ciddi şekilde tartışılmaktadır. Köklerini Nietzsche ve Faucault gibi filozofların görüşlerine dayandıran ve psikoloji içerisinde Gergen (1973, 1985)'in önderliğini yaptığı Sosyal İnşacı (social constructionist) yaklaşımlar kişiliği, insanın dil aracılığı ile kurguladığı ve kişilerarası etkileşimle kurgulanmasına devam edilen 'süreçler' olarak değerlendirmektedirler. Böyle bakıldığında kişilik yapıları ancak her

kültürün kendi yaşam biçimi ve dili kullanımı ile şekillenebilmektedir. Son yıllarda psikoloji içerisinde etkisini hissettiren Kültürel Psikoloji adıyla anılan (Cultural Psychology, Cross-cultural ile karıştırılmamalıdır, bu konudaki tartışmalar için Much, 1995 incelenebilir) eleştirel akımlar da psikolojik yapıların, bir kültürün ancak *kendi içinden üretilen kavramlarla* incelenebileceği konusunda ciddi iddialar öne sürmektedirler. Bu tartışmaların ışığında baktığımızda, geçtiğimiz sayfalarda modelin kültürlerarası genellenebilirliğine kaynak olarak gösterilen çalışmaların pek çoğunun İngiliz dili üzerinde geliştirilen sıfat listeleri ya da kişilik envanterlerinin farklı dil gruplarına tercümesi ile gerçekleştirilmiş çalışmalar olduğu görülebilir. McCrae ve Costa (1997), kültürlerarası karşılaştırmalara imkan sağlamak için aynı tür kişilik yapılarını kapsayan envanterlerin kullanılması ile, bu yapıların sabit tutulabileceğini ve bunun da özellikle yararlı olduğunu ileri sürmektedirler. Yazarlar İngilizce'de beş-faktör modeli üzerinde bir uzlaşmaya varılmasının araştırmacılara yaklaşık yarım yüzyıllık bir zamana mal olduğunu ve bunun farklı dil grupları için yaşanmasının gereksiz olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu makalenin yazarı bu görüşe katılmaktadır. Kişilik özelliklerinin yapılanmasını incelemenin yönteminin (geçtiğimiz sayfalarda kaynak olarak gösterilen dil çalışmalarının bazılarında olduğu gibi -bu tür çalışmalar farklı dil grupları üzerinde çeşitli araştırmacılarca halen sürdürülmektedir, ayrıca ilkel toplumlarda da bu faktörlerin ortaya çıkıp çıkmayacağı çeşitli araştırmacılarca ilgi konusudur-) öncelikle kültürlerin yaşayan dillerinde kodlanan kişilik özelliği tanımlayıcı sözcüklerin, geniş kapsamlı sözlüklerin taranmasıyla elde edilmesi ve bunlar arasındaki kovaryansların incelenerek gösterilen

yapıların ortaya çıkarılması olduğu düşünülmektedir. Kültürlerarası ilişkilendirmeler ancak bu aşamadan sonra ve çok genel boyutlar üzerinde mümkün görünmektedir zira alt boyutlar söz konusu olduğunda bu kez çeşitli psikometrik güçlükler bu çalışmalara eşlik etmektedir.

Yapı çalışmalarından elde edilen sonuçların doğal bir uzantısı bu yapılar üzerinde gösterilen bireysel ayrılıkları ölçmeye yönelik kişilik ölçeklerinin geliştirilmesidir. Goldberg (basımda) ve McCrae ve Costa (1997) 'nın da ifade ettikleri gibi sıfat düzeyinde çalışılması bazı alt boyutları ayrıntılı olarak çalışmaya imkan vermemekte ve kapsam dışı bırakabilmektedir. Madde formatı olarak sıfatların kullanılması, sayılarının sınırlı olması, kişilik özelliklerini üst düzeyde ve soyut biçimde tanımlaması gibi sakıncaları içermektedir. Bu nedenle geniş kapsamlı kişilik ölçeklerinin geliştirilmesinde, sıfatlar kadar kısa ifadeler ya da kişilik envanterlerindeki uzun ifadeler yerine, 'davranışsal düzeyde tanımlamaları' kapsayan kısa cümleciklerden yararlanılması önerilmektedir (De Raad ve Hendriks, 1997; Goldberg, basımda). Ayrıca üst düzey faktör çatısı konusunda bir uzlaşmaya varılması mümkün olsa ve alt düzey faktörlerin ölçülmesinde uygun bir madde formatı üzerinde anlaşılrsa da, ölçeklerin çeşitli dillere tercümelelerini paralel formlar olarak kabul etmek kolaylıkla mümkün görünmemektedir. Ölçülen yapıların aynı olduğu kabul edilse bile, ham puanların yorumlanması kültürlere göre farklılaşabilmektedir (Van de Vijver ve Leung, 1997). Bütün bu tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda, beş-faktör modeli üzerindeki çalışmaların psikolojinin ilgili olduğu çeşitli alanlarda (psikometri, psikopatoloji, eğitim, endüstriyel psikoloji, gelişim, davranış genetiği vb.) artarak süreceğinin işaretleri görülmektedir.

Bu çerçevede ülkemizde bu alanda sürdü-rülecek çalışmalar da evrenselliğini ileri süren bir modelin netleşmesine ve anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Temelde dile dayalı bir hipoteze bağlı olarak geliştirilen beş-faktör modeline dayalı sınıflamanın, anadilimizdeki kişilik özellikleri belirten sıfatlarla yapılan çalışma sonuçlarıyla da desteklenmesinin, kendi kültürümüze uygun normal kişilik özelliklerini ölçmeye yönelik çok boyutlu kişilik ölçeklerinin geliştirilmesine, üst düzey bir faktör çatısı olarak uygun bir temel oluşturabileceği düşünülmektedir. Böyle bir ölçeğin geliştirilmesinin, modelin günlük yaşam pratikleri ile ilişkilendirilmesi ve kültürümüzdeki görünümünün incelenmesi açısından yararlı olacağı açıktır.

Kaynaklar

- Amirkhan, J. H., Risinger, R. T., & Swickert, R. J. (1995). Extraversion: A "Hidden " Personality Factor in Coping. *Journal of Personality*, 63, 188-212.
- Austin, J. L. (1957). A plea for excuses. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 57, 1-30.
- Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1991). Big Five Personality Dimensions and Job Performance. *Personnel Psychology*, 44, 1-26.
- Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1993). Autonomy as a Moderator of the Relationships between the Big-Five Personality Dimensions and Job Performance. *Journal of Applied Psychology*, 78, 111-118.
- Bond, M. H., Nakazato, H. & Shiraishi, D. (1975). Universality and Distinctiveness in Dimensions of Japanese Person Perception. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 6, 347-357.
- Borgatta, E. F. (1964). The Structure of Personality Characteristics. *Behavioral Sciences*, 12, 8-17.
- Borkenau, P. (1992). Implicit personality theory and the five-factor model. *Journal of Personality*, 60, 295-327.
- Buss, D. M., & Craik, K. H. (1985). Why Not measure That Trait? Alternative Criteria for Identifying Dispositions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 934-946.

- Cattell, R. B. (1947). Confirmation and Clarification of Primary Personality Factors. *Psychometrica*, 12, 197-220.
- Chaplin, W. F., John, O. P., & Goldberg, L. R. (1988). Conceptions of States and Traits: Dimensional Attributes Ideals as Prototypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 541-557.
- Church, A. T. (1994). Relating the Tellegen and Five-Factor Models of Personality Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 898-909.
- Church, A. T., & Burke, P. J. (1994). Exploratory and Confirmatory Tests of the Big Five and Tellegen's Three and Four Dimensional Models. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 93-114.
- Conley, J. J. (1985). Longitudinal Stability of Personality Traits: A Multitrait-Multimethod-Multioccasion Analyses. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 1266-1282.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1988). From Catalog to Classification: Murry's Needs and Five-Factor Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 258-265.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1995). Domains and Facets: Hierarchical Personality Assessment Using the Revised NEO Personality Inventory. *Journal of Personality Assessment*, 64, 21-50.
- Costa, P. T., McCrae, R. R., & Dye, D. A. (1991). Facet Scales for Agreeableness and Conscientiousness; a Revision of the NEO Personality Inventory. *Personality and Individual Differences*, 12, 887-898.
- D'Andrade, R. G. (1965). Trait Psychology and Componential Analysis. *American Anthropologist*, 67, 215-228.
- De Raad, B., & Hendriks, A. A. J. (1997). A Psycholexical Route to Content Coverage in Personality Assessment. *European Journal of Psychological Assessment*, 13, 85-98.
- De Raad, B., Perugini, M., Hrebickova, M., & Szarota, P. (1998). Lingua Franca of Personality: Taxonomies and Structures Based on the Psycholexical Approach. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 212-232.
- Digman, J. M. (1990). Personality Structure: Emergence of the Five Factor Model. *Annual Review of Psychology*, 41, 417-440.
- Digman, J. M., & Inouye, J. (1986). Further Specification of the Five Robust Factors of Personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 116-123.
- Emmons, R. A. (1995). Levels and Domains in Personality: An Introduction. *Journal of Personality*, 63, 341-363.
- Funder, D. C. (1991). Global Traits: A neo-Allportian approach to personality. *Psychological Science*, 2, 31-39.
- Funder, D. C., & Ozer, D. J. (1983). Behavior as a Function of Situation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 107-112.
- Gergen, K. J. (1973). Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 309-320.
- Gergen, K. J. (1985). The Social Constructionist Movement. *American Psychologist*, 40, 266-275.
- Goldberg, L. R. (1981). Language and Individual Differences: The search for universals in personality lexicons. In (Ed.), L. Wheeler. *Review of Personality and Social Psychology*, (2, 141-165). Beverly Hills, CA: Sage.
- Goldberg, L. R. (1990). An alternative "Description of Personality": the Big-Five Factor Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216-1229.
- Goldberg, L. R. (1992). The Development of Markers for the Big-Five Factor Structure. *Psychological Assessment*, 4, 26-42.
- Goldberg, L. R. (1993). The Structure of Phenotypic Personality Traits. *American Psychologist*, 48, 26-34.
- Goldberg, L. R. (1995). What Hell Took So Long? In *Personality Research, Methods, and Theory*. (Eds.) ShROUT, P. E., Fiske, S. T. Lawrence Erlbaum Associates, Inc. New Jersey.
- Goldberg, L. R. (basımda). A broad-bandwidth, public-domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several five-factor models. In (Eds) Mervielde, I. Deary, F. De Fruyt, & F. Ostendorf. *Personality Psychology in Europe*. Vol.7. Tilburg University Press.
- Hofstee, W. K. B., de Raad B. & Goldberg, L. R. (1992). Integration of the Big-Five and circumplex Approaches to trait structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 146-163.
- Hough, C. M., Eaton, N. K., Dunette, M. D., Kamp, J. D. & McCloy, R. A. (1990). Criterion Related Validities of Personality Constructs and Effect of Response Distortion on those Validities. *Journal of Applied Psychology*, 75, 581-595.
- Izard, C. E., Libero, D. Z., Putnam, P., & Haynes, O. M. (1993). Stability of Emotion Experiences and Their Relations to Traits of Personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 847-860.
- John, O. P., Hampson, S. E. & Goldberg, L. R. (1991). The Basic Level in Personality-trait Hierarchies: Studies of Trait Use and Accessibility in Different Contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 348-361.

- Johnson, J. A., & Ostendorf, F. (1993). Clarification of the Five-Factor Model With the Abridged Big Five Dimensional Circumplex. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 563-576.
- MacDonald, K. (1995). Evolution, the Five-Factor Model and Levels of Personality. *Journal of Personality*, 63, 525-567.
- Marshal, G. N., Wortman, C. B., Vickers, R. R., Kusulas, J. W., & Hervig, L. K. (1994). The Five-Factor Model of Personality as a Framework for Personality-Health Research. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 278-286.
- McAdams, D. P. (1995). What Do We Know When We Know a Person. *Journal of Personality*, 63, 364-396.
- McCrae, R. R. (1987). Creativity, Divergent Thinking and Openness to Experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1258-1265.
- McCrae, R. R. (1993). Moderated Analyses of Longitudinal Personality Stability. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 577-585.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1985). Updating Norman's "Adequate Taxonomy": Intelligence and Personality Dimensions in Natural Language and in Questionnaires. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 710-721.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1987). Validation of the Five-Factor Model of Personality Across Instruments and Observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 81-90.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1988a). Age, Personality and Spontaneous Self-Concept. *Journal of Gerontology*, 43, 177-185.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1988c). Personality in Adulthood: A six year longitudinal Study of Self-reports and Spouse Ratings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 853-863.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1988d). Recalled Parent-child Relationship and Adult Personality. *Journal of Personality*, 56, 417-434.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1989a). Rotation to maximize the Construct Validity of Factors in NEO Personality Inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 24, 107-124.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1989b). Reinterpreting the Myers-briggs Type Indicator from the Perspective of the Five-Factor Model. *Journal of Personality*, 57, 17-40.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1989c). The Structure of Interpersonal Traits: Wigginn's Circumplex and the Five Factor Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 586-595.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1991a). Adding Liebe und Arbeit: The Full Five-Factor Model and Well-Being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 227-232.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1991b). Response to Dolliver. *Journal of Counseling and Development*, 69, 375-376.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1991c). The NEO Personality Inventory: Using the Five factor Model in Counseling. *Journal of Counseling and Development*, 69, 367-372.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1992). Discriminant Validity of NEO-PIR Scales. *Educational and Psychological Measurement*, 52, 229-237.
- McCrae R. R., & Costa, P. T. (1997). Personality Trait Structure as a Human Universal. *American Psychologist*, 52, 509-516.
- McCrae R. R., Costa, P. T., Del-Pilar G.H., Rolland J. P., & Parker, (1998). Cross-cultural assessment of the five-factor model. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 171-188.
- McFatter, R. M., (1994). Interactions in Predicting Mood From Extraversion and Neuroticism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 570-578.
- Much, N. (1995). Cultural Psychology. In (Eds.) J.A. Smith, R. Harre & L. van Lagenhove. *Rethinking Psychology*, 97-121. London, Sage.
- Noller, P., Law, H., & Comrey, A. L. (1987). Cattell, Comrey and Eysenck Personality Factors compared: More Evidence for the Five robust Factors? *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 775-782.
- Norman, W. T. (1963). Toward an Adequate taxonomy of personality Attributes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 574-583.
- Ozer, D.J. & Reise, S.P. (1994). Personality assessment. içinde. (Editörler) L.W.Porter & M.R.Rozenweig. *Annual review of Psychology*, (vol 45, 357-388). Palo Alto, CA;Annual Review.
- Paunonen, S. V., Jackson, D. G. Forsterling, F., & Trzebinski, J. (1992). Personality Structure Across Cultures: A multimethod Evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 447-456.
- Peabody, D. (1970). Evaluative and Descriptive Aspects in Personality Perception: A Reappraisal. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16, 639-646.
- Peabody, D. (1984). Personality Dimensions through Trait Inferences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 384-403.

- Peabody, D. (1987). Selecting Representative Trait Adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 59-71.
- Peabody, D. & Goldberg, L. R. (1989). Some Determinants of Factor Structures From Personality-Trait Descriptors. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 552-567.
- Pervin, L. A. (1985). Personality: Current Controversies, Issues and Directions. *Annual Review of Psychology*, 36, 83-114.
- Piedmont, R. L. & Chae. (1997). Cross-cultural Generalizability of the 5-factor model of personality development and validation of the NEO-PI for Koreans. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 28, 135-155.
- Piedmont, R. L., McCrae, R. R. & Costa, P. T. (1992). An Assessment of the Edwards Personnel Preference Schedule from the Perspective of the Five-Factor Model. *Journal of Personality Assessment*, 58, 67-78.
- Saucier, G. (1992). Benchmarks: Integrating Affective and Interpersonal Circles With the Big-Five Personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 1025-1035.
- Saucier, G., & Goldberg, L.R. (1996). The language of personality: Lexical perspectives on the five-factor model. İçinde. (Editör). J.S. Wiggins. *The five-factor model of personality: Theoretical Perspective* (pp. 21-50). New York, NY; Guilford.
- Shaver, P.R., & Brennan, K.A. (1992). Attachment styles and the "Big Five" personality traits: their connections with each other and with romantic relationship outcomes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 536-545.
- Shweder, R. A. (1975). How Relevant is an Individual Difference Theory of Personality. *Journal of Personality*, 43, 455-485.
- Somer, O. (basımda). Türkçe'de Kişilik Özelliği tanımlayan Tanımlayan Sıfatların Yapısı ve Beş-Faktör Modeli. *Türk Psikoloji Dergisi*.
- Somer, O. & Goldberg, L. R. (basımda). The Structure of Turkish Trait Descriptive Adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*.
- Victor, J.B., Chambers, A.L., Halverson, C.F. & Havill, V. (1998). Paper presented at 9th European Conference on Personality Meeting. July 7-11. University of Surrey, United Kingdom.
- Tett R. P., Jackson, D. N. & Rothstein, M. (1991). Personality Measures as Predictor of Job Performance. *Personnel Psychology*, 44, 703-742.
- Trapnell, P. D., & Wiggins, J. S. (1990). Extension of the Interpersonal Adjective Scales to Include the Big Five Dimensions of Personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 781-790.
- Van de Vijver, F. & Leung, K. (1997). Methods and data analysis of comparative research. In. *Handbook of Cross-Cultural Psychology*. (Eds.) J.W. Berry; Y.H. Portinga; J. Pandey. Vol.1.ch.7 257-300. Allyn & Bacon.
- Wiggins, J. S. (1979). A Psychological Taxonomy of Trait-Descriptive Terms: The Interpersonal Domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 395-412.
- York, K.L. & John, O.P. (1992). The Four Faces of Eve: A typological Analysis of Women's Personality at Midlife. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 494-508.
- Zuckerman, M., Kuhlman, D. M., Joffe, J., Teta, P., ve Kraft, M. (1993). A Comparison of Three Structural Models for Personality: The Big Three, the Big Five and the Alternative Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 757-768.